

HISTORIA KOŚCIOŁA

STUDIA TEOLOGICZNE

Jesteśmy napełnieni

Duchem Świętym

35(2017)

KS. JAN MIKRUT

ŻYCIE RELIGIJNE KATOLIKÓW POLSKICH W DIASPORZE IMPERIUM ROSYJSKIEGO. BOLESŁAWA LAMENT I JEJ ŚWIADECTWO ŻYCIA DLA JEDNOŚCI KOŚCIOŁA

Treść: Wstęp; 1. Kościół rzymsko-katolicki w Imperium Rosyjskim 1772-1832; 2. Kościół rzymsko-katolicki po powstaniu listopadowym (1830) i styczniowym (1863); 3. Kościół katolicki pomiędzy pierwszą a drugą wojną światową; Zakończenie.

Wstęp

Założycielka Zgromadzenia Sióstr Misjonek Świętej Rodziny, Bolesława Maria Lament, została beatyfikowana przez papieża Jana Pawła II w dniu 5 czerwca 1991 roku, a więc 25 lat temu w czasie IV pielgrzymki do Polski, w Białymstoku, gdzie po pełnym poświęceń heroicznym życiu zmarła 29 stycznia 1946 roku. Minęło już 81 lat od jej przybycia do Białegostoku, do tego dzisiaj leżącego na północnym wschodzie Polski historycznego malowniczego i wielokulturowego miasta. W tym roku minęło również 70 lat od śmierci Bolesława Maria Lament, jest więc szczególnie okazja, by zaprezentować w nowym świetle różne aspekty jej bogatego życia, poświęconego w sposób szczególny katolikom zamieszkującym

ks. Mikrut Jan – ur. w 1960 r. w Polsce, kapłan archidiecezji Wiedeń (Austria). Stopnie naukowe uzyskiwał na Uniwersytetach Europy: Wiedeń, Kraków, Rzym. Doktor teologii (Wiedeń), Doktor Historii Kościoła (Rzym) i Doktor habilitowany nauk humanistycznych (Kraków). Jest profesorem nadzwyczajnym Wydziału Historycznego i Dóbr Kultury Kościoła a także Wydziału Teologicznego Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie.

wschodnie terytorium dawnej Rzeczypospolitej.¹

Fakt, że urodziła się w dniu 3 lipca 1862 r. w małym wówczas miasteczku Łowicz, w zaborze rosyjskim, wywarł duży wpływ na jej życie. Jako dziecko uczęszczała w rodzinnym mieście do rosyjskiego progimnazjum, czyli czteroklasowej szkoły na poziomie pierwszych czterech gimnazjum, które jak wiemy z akt procesu beatyfikacyjnego, ukończyła z sukcesem wyróżniona złotym medalem. Jako córka przedsiębiorczych a zarazem bardzo pracowitych rzemieślników otrzymała już w domu rodzinnym praktyczne przygotowanie do prowadzenia własnej działalności gospodarczej. Nauczona przykładem rodziców pracowitości i dobrej organizacji pracy, założyła w Łowiczu niewielki zakład krawiecki, wykazując przy tym duże zdolności organizacyjne, znajomość ówczesnego prawa administracyjnego, przedsiębiorczość oraz odpowiedzialność, nie tylko finansową, za losy jej współpracowników, tak bardzo potrzebne w jej późniejszym życiu, jako zakonnica i założycielka nowego zgromadzenia zakonnego. Te nabyte w młodości praktyczne doświadczenia okazały się niezbędne przy tworzeniu później nowej rodziny zakonnej, której celem była nie tylko edukacja młodzieży, ale różne formy ewangelizacji właśnie w środowiskach zamieszkałych przez ludność rosyjskojęzyczną.

Bolesława Maria Lament zdecydowała się wstąpić do Zgromadzenia Rodziny Maryi, mając 22 lata. Jako zakonnica mieszkała i pracowała wyłącznie w zaborze rosyjskim: w Warszawie, Petersburgu, Odessie, Iłukszcie (małe miasteczko na Łotwie, w Semigalii) i Symferopolu na Krymie, wśród ludności zamieszkałej przez różne narody, należącej do odrębnych wyznań religijnych, mogła w ten sposób zdobyć swoje pierwsze doświadczenia i obserwacje, które potem okazały się znaczące w późniejszym przebiegu jej życia i działalności społeczno-religijnej. Jeszcze przed złożeniem profe-

¹ Podstawowe wiadomości na temat życia i działalności błogosławionej Bolesławy Marii Lament w: G. B. Wołoszyn; J. R. Bar, *Compendio della vita della serva di Dio Bolesława Lament*, Roma 1977; A. T. Gronkiewicz, *Życie i działalność Bolesławy Marii Lament 1862-1946 założycielki Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Św. Rodziny*, Warszawa 1990; G. Wołoszyn, *Rys Życia Bolesławy Lament*, Roma 1975, 12-56; J. M. Babińska, *Matka Bolesława Maria Lament 1862-1946 założycielka Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Św. Rodziny. Rys biograficzny. Wybór pism i korespondencja. Wspomnienia*, w: B. Bejze (ed.), *Chrześcijananie*, t. X, Warszawa 1983, 103-118; *Na drogach pojednania. Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny 1905-2005*, red. W. B. Mackiewicz, Warszawa 2006, 79-86; A. Leuto, *Zgromadzenie sióstr misjonarek świętej rodziny w archidiecezji wileńskiej w latach 1927-1946*, Praca magisterska PWT Warszawa 2007; T. J. Naumowicz, *Dzieje zgromadzenia sióstr misjonarek świętej rodziny w archidiecezji wileńskiej (na terenie Litwy) w latach 1946-2000*, praca magisterska PWT Warszawa 2013.

sji wieczystej, za radą spowiednika zdecydowała się opuścić zgromadzenie. Wróciła do domu rodzinnego a następnie wraz z rodziną przenieśli się do Warszawy, gdzie wkrótce poznała ojca Honorata Koźmińskiego, zakonnika doświadczonego w kierownictwie duchowym, między innymi spowiednika wielu późniejszych założycielek nowych bezhabitowych zgromadzeń zakonnych. Ten gorliwy kapucyn pośredniczył, jako kierownik duchowny i spowiednik, w założeniu wielu nowych zgromadzeń zakonnych, których zadania były dostosowane do istniejącej wówczas sytuacji politycznej, jak również do trudnego dla Kościoła katolickiego ustawodawstwa carskiego.² Za jego sugestią zaczęła jeszcze bardziej pracować na rzecz ubogich i potrzebujących, nadając w ten sposób nowy cel swoim późniejszym zadaniom apostołskim w Cesarstwie Rosyjskim. Jej gorliwa praca jak również zaangażowanie religijne była dobrze oceniana przez ojca Honorata oraz bliskich współpracowników. Została wybrana przełożoną kongregacji trzeciego Zakonu świętego Franciszka.

Kościół katolicki w Rosji był uważany za wyznanie obcokrajowców, w tym Polaków, Litwinów, Białorusinów, Niemców i innych narodowości. Aby lepiej „integrować” różne narodowości we wspólnym terytorialnie i kulturowo tak bardzo różnorodnym państwie rosyjskim, na przestrzeni wieków system państwowy stosował różne metody inkulturacji, w tym także celowe prześladowanie mniejszości narodowych, również w zakresie konfesjonalnym. Kościół katolicki uważany był przez państwo carskie za

² Więcej informacji na ten temat w: M. A. Werner, *O. Honorat Koźmiński, kapucyn 1829-1916*, Poznań 1972; M. Szymula, *Życie zakonne według rad ewangelicznych na podstawie nauczania bł. Honorata Koźmińskiego*, w: *Warszawskie Studia Teologiczne* 11 (1998), 239-248; Tenże, *Źródła i charakterystyczne elementy duchowości zgromadzeń honorackich zawarte w pismach bł. Honorata Koźmińskiego*, w: *Warszawskie Studia Teologiczne* 12/1 (1999), 229-238; R. Prejs, *Błogosławiony Honorat Koźmiński jako propagator duchowości franciszkańskiej w Polsce w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Człowiek wielkiej mądrości i świętości. Błogosławiony Honorat Koźmiński kapucyn*, red. G. Bartoszewski, H. I. Szumił, M. Chmielewski, Lublin 1999, 137-160; Tenże, *Il beato Onorato Koźmiński come guida di anime*, w: L. Mirri (ed.), *Il beato Onorato Koźmiński. Uomo di sapienza e santità*, Roma 2003, 113-146; J. Marecki, *Błogosławiony Honorat Koźmiński*, w: *Folia Historica Cracoviensia* 15/16 (2009/2010), 245-264; T. Płonka, *Duchowość seraficka*, Zakroczym 2010; J. Korzeniowski, *Ukryta wielkość bł. Honorata Koźmińskiego*, Warszawa-Zakroczym 2010; K. Czyżyk, *Duchowość apostołska świeckich: studium na podstawie piśmiennictwa bł. Honorata Koźmińskiego*, Warszawa 2010; J. Bońkowski, *Spotkałem Ojca Honorata*, Zakroczym 2010; K. Synowczyk, *O trwaniu w wierze na podstawie nauki bł. Honorata Koźmińskiego*, w: *Studia Franciszkańskie* 23 (2013), 217-233; G. Matlak, *Istota i przymioty wiary w świetle kazań bł. Honorata Koźmińskiego*, w: *Studia Theologica Varsaviensia* 51/2 (2013), 165-193; G. Bartoszewski, *Bł. Honorat Koźmiński*, Kraków 2013.

niebezpieczny potencjał narodowy, dobrze zorganizowany przy parafiach, klasztorach czy domach zakonnych. Jedną z form dyskryminacji katolików były trudności przy zakładaniu nowych domów zakonnych. Dlatego też głównie w miastach istniało wiele ukrytych zgromadzeń bezhabitowych, aby przez zewnętrzne formy organizacyjne czy też strój zakonny nie zwracać uwagi policji czy administracyjnych władz lokalnych. Siostry zakonne świadczyły o wierności ideałom ewangelii głównie swoim pełnym poświęceniem życiem osobistym, prowadziły różne prawne możliwe formy działalności charytatywnej, pracowały w szpitalach, szkołach, a nawet w fabrykach.

W roku 1903 Bronisława Lament po pierwszych doświadczeniach w zakresie wychowania i pracy ewangelicznej w Warszawie udała się do Mohylewa nad Dnieprem, jej celem była działalność oświatowa i społeczna, tworzenie ochronek dla dziewcząt, nauka zawodu i prowadzeniem katolickiej placówki wychowawczo-misyjnej dla młodzieży polskiej zagrożonej utratą wiary i wynarodowieniem.³ Innym bardzo ważnym, ukrytym przed władzami carskimi celem, było potajemne nauczanie religii, języka polskiego, propagowanie patriotyzmu, polskiej kultury i tradycji narodowej.⁴ Przymusowa emigracja polskich elit politycznych i kulturalnych oraz coraz liczniejsze przymusowe wywózki przeciwników politycznych spowodowały tworzenie się mniejszych czy większych ośrodków polskości na dalekiej obczyźnie, których bardzo ważnym elementem łączącym wygnańców była wiara i tradycja katolicka pielęgnowane od zawsze ze szczególną troską wśród Polaków. Elementem jednoczącym Polaków na obczyźnie była i jest do dzisiaj wiara i tradycja religijna katolików polskich. Święta religijne oraz związana z tym tradycja katolicka Polaków miała ogromny wpływ również na wzrost świadomości narodowej.⁵

³ A. Leuto, *Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny w archidiecezji wileńskiej (w latach 1927-1946)*, Warszawa-Wilno 2007, 5.

⁴ G. Wołoszyn, *Rys życia Bolesławy Lament*, w: J. Bar (ed.), *Wybór Pism Bolesławy Lament*, Rzym 1975, 19.

⁵ Więcej informacji na ten temat wraz z dalszą literaturą przedmiotu znajdziemy w licznych publikacjach ks. prof. Romana Dzwonkowskiego: *Tożsamość etniczno-kulturowa Polonii w nauczaniu Jana Pawła II*, Londyn 1986; *Pojęcie Polonii w wypowiedziach papieża Jana Pawła II*, Lublin 1990; *Polacy na dawnych kresach wschodnich: z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994; *Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939 zarys historii*, Lublin 1997; *Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków w krajach byłego ZSSR*, Warszawa 1998; *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917-1939: martyrologium*, Lublin 1998; *Religia i Kościół katolicki w ZSRR oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991 kronika*, Lublin 2010; *La Chiesa cattolica nelle Repubbliche Asiatiche*, in: J. Mikrut (ed.), *La Chiesa cattolica il Co-*

Placówki oświatowo-wychowawcze w omawianym okresie nie było jednolite, najbardziej rozpowszechnione były tzw. szkoły elementarne, do których uczęszczały dzieci rodziców biednych warstw społecznych. Katarzyna II z zainteresowaniem obserwowała reformę szkolnictwa w Monarchii Habsburskiej. Opat Johann Ignaz Felbiger z należącego wówczas do Monarchii śląskiego miasta Żagań przeprowadził słynną reformę szkolnictwa. Jego reforma była z zainteresowaniem obserwowana również w dalekiej Rosji. Po kilku latach została ona wprowadzona w Petersburgu i okolicznych terenach, z tą tylko różnicą, że rolę religii katolickiej zastąpiła religia prawosławna.⁶ Po konsultacjach w Wiedniu w celu przeprowadzenia reformy na wzór austriacki do Rosji został wysłany Theodor Janković Mirijevski dyrektor szkoły w Temesvar w dzisiaj w Rumunii.⁷ W 1773 roku została otwarta w Petersburgu pierwsza szkoła oparta na tym programie wychowawczym dla przygotowania przyszłych nauczycieli, którzy później na terytorium cesarstwa rosyjskiego pracowali w szkolnictwie, jej pierwszym dyrektorem został właśnie Theodor Janković Mirijevski. W miastach zostały zorganizowane szkoły dla dzieci chętnych do nauki, zaś w wioskach problem edukacji został powierzony tamtejszym właścicielom ziemskim, w Rosji nie było wówczas obowiązku szkolnego, większość dzieci z biednych środowisk była analfabetami. W roku 1802 zostało założone pierwsze w Rosji ministerstwo szkolnictwa, którego zadaniem była koordynacja szkolnictwa. Placówki oświatowo-wychowawcze w omawianym okresie miały dwuletni program; uczono w nich pisanie, liczenia, religii, śpiewu,

munismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica, San Pietro in Cariano (Verona), 715-720; Tamże, *La Chiesa cattolica nelle Repubbliche del Caucaso*, 721-726.

- ⁶ Więcej informacji o reformie szkolnictwa proponowanej przez opata Felbiger zobacz w: *Anleitung für die Lehrer der ersten und zweiten Klasse in den Volksschulen des russischen Reichs* di Johann Ignaz von Felbiger; *Katharina, Russland Zarin*, St. Petersburg 1785; J. Stanzel, *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger (1724-1788): Schule, Kirche u. Staat in Recht u. Praxis d. aufgeklärten Absolutismus*, Paderborn 1976; U. Krömer, *Johann Ignaz von Felbiger Leben und Werk*, Freiburg 1966; W. Romberg, *Johann Ignaz von Felbinger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg. Wege der religiösen Reform im 18. Jahrhundert*, Sigmaringen 1999; I. Kurochkina, *The Formation of Behavioral Culture in Russian Society of the Second Half of the Eighteenth Century*, w: *Russian Studies in History* 1 (2003), 9-27; J. Mikrut, Воспитательная и религиозная политика Императрицы Марии Терезы. Аббат Johann Ignaz Felbiger и его школьная реформа (1724-1788), w: *Религиозное образование в России и в Европе в конце XVIII - начале XIX в.*, Санкт Петербург 2008, 73-94.
- ⁷ Więcej informacji na ten temat w: P. Polz, *Theodor Janković de Mirjevo. Der erste serbische Pädagoge oder die Theresianische Schulreform bei Serben und in Russland*, Phil. Diss., Graz 1970.

historii i geografii oraz prac ręcznych. Do szkolnictwa średniego należały gimnazja; nauka w nich trwała zazwyczaj osiem lat. Dzieci i młodzież z bogatych rodzin zdobywały często wykształcenie we własnych domach. Przed wstąpieniem do gimnazjum kandydaci zdawali egzamin przed komisją szkolną i zgodnie z kwalifikacjami mogli kontynuować szkołę w odpowiedniej do zdanego egzaminu klasie.

Niezwykle trudno było w istniejącym ustawodawstwie otworzyć, a następnie prowadzić szkołę katolicką, dlatego też szkolnictwo katolickie musiało ukrywać się za zasłoną bardzo wówczas popularnej i cenionej przez władze administracyjne działalności charytatywnej, jako na przykład sierocińce, gdzie wychowankowie mieszkali w specjalnie na ten cel założonych domach oraz ochronkach, w których opiekowano się dziećmi w ciągu dnia. Istniały też szkoły z internatami, nazywane wówczas popularnie pensjami. Dzieci katolickich rodzin korzystały zarówno ze szkół państwowych jak również ze szkół wyznaniowych, również tych niekatolickich. W przypadku większej ilości dzieci katolickich w takich szkołach nauki religii w języku rosyjskim mógł udzielać kapłan katolicki.⁸ Wielu rodziców, aby zachować przynależności do Kościoła katolickiego posyłało chętnie swoje dzieci do takich ośrodków szkolnych. Katolickie zakłady wychowawcze, które pełniły funkcję ukrytych szkół niepokoiły władze, które obawiały się niekorzystnych dla polityki państwa wpływów katolicko-narodowościowych. Sierocińce i ochronki organizowane były przez duchowieństwo katolickie przy parafiach czy też ośrodkach duszpasterskich, pracowały w nich siostry z nielegalnych (tajnych) zgromadzeń zakonnych, jak to miało też miejsce w przypadku powstającej kongregacji zakonnej Bolesławy Lament. Wraz z innymi młodymi kobietami tworzyła ona podstawy nowej wspólnoty zakonnej, jej zasadniczym celem oprócz życia religijnego wspólnoty będzie szeroko rozumiana praca edukacyjna wśród polskojęzycznych dzieci i młodzieży w tamtejszym tak bardzo kulturowo-religijnie zróżnicowanym środowisku katolickim w Rosji. Dnia 29 października 1905 r., kandydatki do życia zakonnego rozpoczęły nowicjat i ten dzień uważa się w Zgromadzeniu za datę powstania „Zgromadzenia Sióstr Misjonek Świętej Rodziny”.⁹ Założenie nowej struktury edukacyjnej, a następnie nowego zgromadzenia zakonnego było w warunkach rosyjskich przedsięwzięciem bardzo

⁸ B. Czapliski, *Katolicka działalność oświatowo-wychowawcza w Petersburgu w drugiej połowie XIX i na początku XX w. (do 1914 r.). Zarys problematyki*, w: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 2 (2007), 422-423.

⁹ A. Leuto, *Zgromadzenie Sióstr Misjonek Świętej Rodziny w archidiecezji wileńskiej*, 5.

trudnym. Dlatego też wspólnota zakonna musiała działać ostrożnie według ustalonych przez założycielkę wzorców tak, aby swoją dzielnością oświatowo-społeczną nie zwrócić na siebie uwagi władz carskich.

Następnym ważnym etapem życia Bolesława Lament jest jej dzielność w stolicy cesarstwa rosyjskiego w Petersburgu, gdzie istniały większe skupiska ludności polskiej, a więc również szersze pole do złożonego przez nią zgromadzenia. Od roku 1907 pracuje z młodzieżą w parafii św. Kazimierza, prowadzi tam sierociniec parafialny, naucza religii, przekazuje polskie zwyczaje religijne, tak ważne dla młodej generacji Polaków żyjących poza ojczyzną.¹⁰ W Petersburgu założyła następnie nowe gimnazjum oraz internat dla dziewcząt pochodzących z katolickich rodzin, przyjmowała jednak do szkoły również dziewczęta pochodzące z innych wyznań religijnych. Prowadzenie takiej działalności było bez wątpienia zadaniem trudnym, wymagającym wiele bystrości w aplikacji zarządzeń administracyjnych.

Szczególną rolę w umacnianiu i pielęgnowaniu kultury narodowej wśród rozproszonych wspólnot polskich mieli kapłani i siostry zakonne. Osoby te niejednokrotnie w bardzo trudnych warunkach organizowały życie religijno-kulturalne w istniejących w Rosji za zgodą władz strukturach katolickich. Szczególnie wrażliwym dla władz carskich problemem było szerzenie przez Kościół katolicki wartości patriotycznych, związanych z patriotycznym duchem katolickim narodu. Bolesława Lament jest przykładem takiego właśnie patriotyczno-religijnego pogłębiania świadomości młodzieży w prowadzonych przez nią szkołach oraz placówkach wychowawczych. Przez swoje pełne podziwu działanie wychowawcze oraz osobiste świadectwo życia religijnego zdobyła ogromne zasługi w formowaniu przyszłych pokoleń młodzieży głównie w zaborze rosyjskim. Jej aktywność poddana była obowiązującym ograniczeniom prawno-administracyjnym odnoszącym się do obcokrajowców, katolików w Rosji oraz prawodawstwu nieprzychylnemu dla obcokrajowców i osób nienależących do wyznania prawosławnego.¹¹

Aby lepiej móc przedstawić wyjątkowość życia i dzielność Bolesławy

¹⁰ G. Wołoszyn, *Rys życia Bolesławy Lament*, 26.

¹¹ Na temat szkolnictwa katolickiego w Rosji zobacz: B. Czaplicki, *Katolicka działalność oświatowo-wychowawcza w Petersburgu w drugiej połowie XIX i na początku XX w. (do 1914 r.). Zarys problematyki*, w: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 2 (2007), 422-434; Tenże, *Szkolnictwo katolickie e Rosji pod koniec XIX i na początku XX wieku (Do 1917 r.). Zarys problematyki*, w: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 1 (2008), 84-95, szczególnie strona 89, gdzie autor tekstu wymienia między innymi działalność przy organizacji szkolnictwa Bolesławy Lament.

Lament chcemy przedstawić historyczne uwarunkowania dotyczące życia i działalności katolików w Cesarstwie Rosyjskim. Przestrzeganie prawa było warunkiem legalnej działalności w granicach Imperium. W tym kontekście będziemy mogli lepiej zrozumieć niektóre decyzje podjęte przez Bolesławę Lament, a przez to lepiej ocenić jej znaczenie dla Kościoła katolickiego i dla wychowania młodzieży w założonym przez nią zgromadzeniu zakonnym. Innym, oprócz wychowania szkolnego młodzieży, zadaniem Bronisławy Lament były różne formy działalności wśród wyznań niekatolickich, spotkanych na tych terenach, gdzie zgromadzenie zakonne prowadziło swoją działalność apostołską. Jeszcze innym zadaniem była działalność charytatywna, opieka nad biednymi, bezdomnymi, chorymi, bez względu na ich przekonania religie. Wielką troską była również posługa na rzecz przywrócenia jedności wśród rozdzielonych w 1054 przez wielką schizmę wschodnią chrześcijan. Bronisława Lament starała się koordynować swoje działania w tym względzie zgodnie z obowiązującym wtedy w Kościele katolickim pojmowaniem jedności chrześcijan. Tej tak dla niej ważnej problematyce poświęciła wiele swoich sił, wykazując się przy tym dobrą intuicją, a nade wszystko dużą dozą tolerancji w stosunku do tych osób, które miały inne przekonania religie niż ona sama.

1. Kościół rzymsko-katolicki w Imperium Rosyjskim 1772-1832

Katolicy w Rosji nie byli liczni przed rozbiorem Polski, pochodzili z terytoriów Rzeczypospolitej, trafili na Syberię już w XVI wieku, głównie jako jeńcy wojenni; podobny los podzieliły również inne narodowości, z którymi Rosja prowadziła działania wojenne.¹² Wszyscy byli traktowani, jako skazańcy w karnej służbie carskiej, bez możliwości swobodnego poruszania się poza miejscem skazania. Byli zsyłani do miejsc, gdzie była bardzo populacja ludności. Władze chciały w ten sposób kolonizować i zagospodarować mało zaludnioną Syberię. W XVI wieku znane były pierwsze grupy polskich żołnierzy wziętych do niewoli. Szczególnie tragiczny był los konfederatów barskich. Ambasador carski w Warszawie, Nikołaj Wasiljewicz Repnin, wydał 28 maja 1798 roku polecenie, aby traktować ich jako „nie-

¹² M. Wieliczko, *Z dziejów migracji w Rosji pozaeuropejskiej do 1939 r. Przyczyny - przebieg - następstwa*, w: E. Walewander (ed.), *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, Lublin 1993, 109, 118-119.

przyjaciół Rosji”. Oficerowie zostali początkowo deportowani do Kijowa, a następnie do Kazachstanu i na Syberię. Żołnierze niżsi stopniem zostali ukazem z dnia 22 listopada 1798, skierowani do garnizonów w guberni kazańskiej i tobolskiej. Ukazem Katarzyny II z 20 stycznia 1773 część z nich, ci, którzy przeszli na prawosławie zostali zwolnieni. Około 5.000 zostało przymusowo wcielanych do wojska carskiego. Grupa około 900 osób znalazła się na Syberii w konsekwencji przegranych wojen napoleońskich. Zostali oni wcieleni do pułków kozaków, część z nich została uwolniona po obradach kongresu wiedeńskiego w 1815 roku.¹³

Przed rokiem 1772 Imperium Rosyjskie było zamieszkałe prawie wyłącznie przez ludność wyznania prawosławnego. Wspólnoty katolickie, które spotykamy w XVII wiecznej Rosji tworzyli obcokrajowcy: Polacy, Włosi, Niemcy i Francuzi. Ich życie religijne skupiało się w Moskwie i Petersburgu, a także w poselstwach zagranicznych dyplomatów, oraz w przedstawicielstwach handlowych. W Rosji nie było żadnej władzy kościelnej, dlatego państwo zdecydowało się uregulować zaistniałą sytuację. Pierwsze akty prawne w stosunku do Kościoła katolickiego powstają pod koniec XVII wieku.¹⁴ Pierwszy taki dokument został wydany w dniu 21 stycznia 1689 roku, za panowania carowej Zofii (1657-1704), w którym gwarantowano wolność religijną, a nawet zapraszano prześladowanych w Europie z powodów religijnych do przybycia do Rosji.¹⁵ W roku 1698 została zatwierdzona przez rząd rosyjski pierwsza stała placówka duszpasterstwa katolickiego w Moskwie, a w 1715 roku w Petersburgu. Obsługą duszpasterską tych dwóch placówek zajmowali się początkowo jezuita, a po ich wydaleniu z Rosji (1820) franciszkanie, których działalność była podporządkowana Kongregacji *De Propaganda Fide*.¹⁶ W 1702 roku car Piotr I (1672-1725) wydał ukaz o wolności obcokrajowych kultów w Rosji.¹⁷ W dniu 12

¹³ Tamże, 120-121.

¹⁴ Więcej informacji na temat przybycia katolików na Syberię w: A. Około-Kuśak, *Kościół w Rosji dawniej, obecnie i w przyszłości*, Kraków 1928; M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928; W. Masiarz, *Kościół katolicki w Rosji od XVII do XX wieku*, Warszawa 2000; S. Koller, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Syberii*, Kraków 2001, 32-35; J. Dębiński, *Kościół katolicki w Rosji*, Włocławek 2012.

¹⁵ О. Лиценбергер, Римско-католическая Церковь в России, история и правовое положение, Саратов 2001, 42-43.

¹⁶ A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, 8; Na temat działalności franciszkanów konwentualnych w Rosji i na Litwie zobacz między innymi: A. G. Saliba, *I Francescani Conventuali in Russia e Lituania. Documentazione storica (sec. XIII-XX)*, Aquilina 2002.

¹⁷ G. Codevilla, *La Russia imperiale. Da Pietro il Grande a Nicola II 1682-1917*, vol. II, Milano 2016, 43-49; J. Zatko, *The Destruction of the Roman Catholic Church in Russia 1917-1923*,

lutego 1769 roku Katarzyna II wydała tak zwany „Regulamin”, w którym określiła prawa i obowiązki wspólnoty katolickiej w Imperium Rosyjskim. Zgodnie z tym rozporządzeniem została w Petersburgu utworzona przy kościele św. Katarzyny pierwsza katolicka placówka oświatowa, szkoła dla chłopców. W szkole tej, typu progimnazjum, uczyli się uczniowie katolicy ze wszystkich grup narodowościowych, a jej głównym odpowiedzialnym w stosunku do władz był każdorazowy proboszcz parafii. Losy szkoły były uzależnione od panującej wówczas sytuacji politycznej w Cesarstwie oraz związanej z tym polityki konfesjonalnej dotyczącej obcokrajowców.¹⁸ Językiem wykładowym w szkołach był rosyjski, języka polskiego nie można było uczyć do początku XX w. Z upływem czasu w Petersburgu zostały założone jeszcze inne typy szkół: szkoła elementarna, szkoła żeńska dla dziewcząt, szkoła męska, oraz gimnazjum.¹⁹

Od 28 lutego 1768 roku zostały zmienione kryteria prawne dotyczące zawierania małżeństw. Każdy chrześcijanin, niezależnie od wyznania mógł wybrać dla zawarcia związku małżeńskiego dowolne wyznanie i mógł ochrzcić swoje dzieci w wierze uzgodnionej wspólnie przez rodziców. Do ważniejszych kompetencji Kolegium Duchownego w Petersburgu należało między innymi: wydawanie zezwolenia na przyjazd katolickich duchownych do pracy duszpasterskiej w Rosji oraz określenie ich kompetencji w zakresie sprawowania kultu religijnego; inną kompetencją było orzekanie w spornych kwestiach administracyjnych wśród katolików.²⁰ Takie kompetencje posiadało Kolegium, z niewielkimi zmianami do podpisania Konkordatu przez Stolicę Apostolską z Rosją.²¹ Do roku 1772 Imperium zamieszkiwało ok. 10.000 katolików, większość z nich mieszkała na terenach pogranicznych Inflant i Estonii.²² W dniu 17 lutego 1772 został podpisany traktat o podziale Rzeczypospolitej pomiędzy Prusami i Rosją, a w dniu

Notre Dame 1965, 303-304.

¹⁸ A. Woycicki, *Kościół wykładnikiem polskości w Piotrogradzie*, w: S. Lisowski (ed.), *Polski kalendarz piotrogrodzki 1916*, Piotrogród 1915, 21.

¹⁹ B. Czaplicki, *Katolicka działalność oświatowo-wychowawcza w Petersburgu w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, 425.

²⁰ J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze Rosyjskim w latach 1772-1815*, w: B. Kumor, Z. Obertyński (ed.), *Historia Kościoła w Polsce*, t.2, cz. I, Poznań-Warszawa 1979, 176-177.

²¹ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu 1814-1847*, vol. 1, Kraków 1928, 19-20.

²² С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России, Царское Село 2014*, 239; Maciej Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II 1772-1784*, Kraków 1910, 4-5.

3 sierpnia dodatkowe porozumienie pomiędzy Rosją i Austrią.²³ Zgodnie z tymi traktatami do Cesarstwa Rosyjskiego zostały włączone wschodnie tereny Rzeczypospolitej (92.000 km²), na których mieszkało około 1.300.000 mieszkańców,²⁴ wśród nich około 100.000 katolików obrządku łacińskiego, 900.000 greko-katolików i 300.000 wyznania prawosławnego.²⁵ Katarzyna II (1762-1796) w swej polityce wyznaniowej wobec początkowo bardzo niewielkiej grupy katolików kierowała się tolerancją religijną. Ukazem z 6 (19) listopada 1766 podporządkowała sprawy Kościoła łacińskiego *Justicokolegium*, powołanego jeszcze w 1717 dla spornych kwestii mieszkających w Liwonii, Estonii i Finlandii protestantów po przyłączeniu do Rosji części Inflant oraz Estonii przez cara Piotra Wielkiego.²⁶

Po pierwszym rozbiore Polski 1772 do Rosji zostały włączone 92.000 km² zamieszkałe przez około 1,300.000 katolików obydwu obrządków, na obrządek łaciński przypadało szacunkowo około 100.000 osób.²⁷ W drugim rozbiore w 1773 do Rosji wcielono ogromny teren 250.000 km² oraz oko 3 miliony ludności, w trzecim rozbiore w 1795 włączono dodatkowo około 120.000 km² oraz 1,200.000 mieszkańców. Łącznie w trzech zaborach włączono do cesarstwa rosyjskiego 462.000 km² oraz 5,400.000 osób.²⁸ Na tych terenach mieszkało według szacunków około 1,900.000 katolików obrządku łacińskiego.²⁹ W dniu 18 września 1773 Katarzyna II podpisała ważny dokument, w którym gwarantowała tolerancję religijną mieszkańców, w ten sposób chciała zapewnić pokojowe współistnienie różnych tradycji religijnych w swoim Imperium.³⁰

Aby zapewnić uprzywilejowaną pozycję Kościoła prawosławnego

²³ T. Ciegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772-1793-1795*, Warszawa 1990, 11-14.

²⁴ L. Rühl, *Aufstieg und Niedergang des Russischen Reiches*, Stuttgart 1992, 239; M. Lorent, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, 1-2.

²⁵ Więcej informacji w: B. Kumor, *Historia Kościoła*, vol. VI: *Czasy Nowożytny. Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 2003, 232-236.

²⁶ B. Kumor, *Kościół katolicki w Cesarstwie Rosyjskim do 1918 roku*, w: E. Walewander (ed.), *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, Lublin 1993, 18; M. Lorent, *Kościół katolicki a Katarzyna II. 1772-1784*, 4.

²⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, 193.

²⁸ Tamże, 192-193.

²⁹ B. Kumor, *Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVI wieku*, w: *Przeszłość demograficzna Polski* 8 (1975), 61-66.

³⁰ W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, 347; G. Codevilla, *La Russia imperiale. Da Pietro il Grande a Nicola II (1682-1917)*, vol. II, 132.

w swoim państwie Katarzyna II zabroniła nawracania wiernych Kościoła prawosławnego na katolicyzm oraz publikacji pism papieskich bez wcześniejszej zgody odpowiednich władz państwowych. Ukazem z 1785 roku ogłosiła tolerancję religijną dla wszystkich wyznań w Cesarstwie Rosyjskim, jednak duże trudności w wyznawaniu swojej wiary mieli wyznawcy Kościoła unickiego, coraz bardziej uzależniani od prawosławia.³¹ W ustawach z 27 marca 1793 roku i 30 października 1794 roku zabroniła katolikom jakichkolwiek kontaktów z ośrodkami kościelnymi poza granicami Imperium Rosyjskiego, zobowiązywała duchowieństwo do nauki języka rosyjskiego, do poznawania tradycji i kultury kraju, gdzie teraz mają zamiar żyć i pracować. W stosunku do zakonów prowadziła politykę tolerancyjną, nie pozwoliła na opublikowanie papieskiego dokumentu znoszącego w 1773 zakon jezuitów w Kościele i pozwoliła na pozostanie jezuitów w cesarstwie, dzięki tej decyzji zakon ten przetrwał do ponownego przywrócenia go w całym Kościele między innymi w carskiej Rosji.³² Ukazem z dnia 6 (17) września 1795 roku zniósła istniejące struktury kościelne. Dekretem z 22 listopada (3) grudnia 1773 roku samowolnie utworzyła biskupstwo białoruskie, którego granice objęły tereny pierwszego rozbioru Polski. W dniu 12 (23) maja 1774 roku mianowała biskupa, Stanisława Bohusza Sistrzeńciewicza, biskupa pomocniczego wileńskiego (1773-1783).³³ Na stolicę biskupstwa wyznaczone niewielkie miasto Mohylów.³⁴ Struktura ta nigdy nie została zatwierdzona przez Stolicę Apostolską, miała ona charakter przejściowy, zanim nie zostaną uporządkowane inne ważne kwestie konfesjonalne w Rosji. Aby nie komplikować trudnych relacji Katarzyny II ze Stolicą Apostolską, przeprowadzone w Rosji zmiany w administracji kościelnej zostały zatwierdzone przez Kongregację Propagandy Wiary, która udzieliła biskupowi Sistrzeńciewiczowi 2 lutego 1774 roku jurysdykcji kanonicznej.³⁵ W dniu 7 lipca 1776 roku otrzymał on jurysdykcję nad kato-

³¹ B. Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim 1772-1815*, w: B. Kumor, Z. Obertyński (ed.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. I, 210.

³² Na temat historii jezuitów w Rosji wraz z literaturą przedmiotu zobacz między innymi w: M. Ingot, *La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo (1772-1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia* (Miscellanea Historiae Pontificiae vol. 63), Roma 1997; B. Czaplicki, *Jezuici w Rosji na początku XX wieku*, w: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 39 (2006), 136-164.

³³ Dalsze informacje w: <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bsies.html>

³⁴ С. Козлов-Струтинский, Павел Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, 244.

³⁵ F. Meffert, *Das zaristische Russland und die katholische Kirche. Eine apologetische Studie*,

likami w całej Rosji, a 9 sierpnia 1778 dodatkowo władzę nad zakonami w Imperium Rosyjskim.³⁶

Stanisław Bohusz Sistrzeńcewicz urodził się w rodzinie kalwińsko-katolickiej. Jego ojcem był kalwin, a matką katoliczka, on sam był początkowo kalwinem, służył w młodości, jako oficer w wojsku litewskim, następnie przeszedł na katolicyzm i po studiach teologicznych w wieku 32 lat przyjął w roku 1763 święcenia kapłańskie.³⁷ Dziesięć lat później w 1773 roku został biskupem pomocniczym wileńskim, a w latach 1783-1826 był pierwszym biskupem, a następnie po utworzeniu 26 stycznia 1782 roku przez Katarzynę II archidiecezji mohylewskiej jej pierwszym arcybiskupem. Papież Klemens XIV (1769-1774), obawiając się schizmy w Kościele zgodził się na taki kompromis i udzielił biskupowi Sistrzeńcewiczowi jurysdykcji dla wszystkich katolików mieszkających w Imperium Rosyjskim. Ukazem z 17 (28) stycznia 1782 Katarzyna utworzyła arcybiskupstwo mohylowskie, które swymi granicami obejmowało całe Cesarstwo Rosyjskie, była to terytorialnie największa struktura kościelna na świecie.³⁸

Osoba arcybiskupa Sistrzeńcewicza mającego duże wpływy na dworze rosyjskim wzbudziła wątpliwości nie tylko przedstawiciela Stolicy Apostolskiej Giovanniego Andrei Archettiego, przybyłego z misją dypl-

Mönchengladbach 1918, 94-97.

³⁶ J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze Rosyjskim w latach 1772-1815*, 178: Na temat Kościoła katolickiego za rządów Katarzyny II zobacz: Maciej Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II*, Kraków-Warszawa 1910.

³⁷ Więcej informacji na temat osoby i działalności arcybiskupa Stanisława Bohusza-Sistrzeńcewicza zobacz w: M. Godlewski, *De cardinalatu Stanislai Sistrzencewicz-Bohusz*, Petropoli 1909; Tenże, *Dola i niedola Stanisława Sistrzeńcewicza-Bohusza za rządów cesarza Pawła I*, w: *Polonia Sacra* 1 (1948), 145-175; 2 (1949), 301-326; A. Arvaldis Brumanis, *Aux origines de la hiérarchie latine en Russie Mgr Stanislas Sistrzencewicz-Bohusz: premier archevêque-métropolitain de Mohilev 1731-1826*, Louvain 1968; R. Wołoszyński, *Sistrzeńcewicz Stanisław*, w: PSB, vol. XXXVII, Kraków 1997, 375-380; M. Aleksandrovič Popov, *Mitropolit Stanislav Boguš-Sestrencevič 1731-1826: rol v formirovanii pravitel'stvennoj politiki po otnošenii k Rimsko-katoličeskoj cerkvi na belorusskih zemlâh (konec XVIII pervaa četvert XIX v.)*, Minsk 2012.

³⁸ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980; K. Pożarski (ed.), *Historia Kościoła Rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim XVIII-XX w. w dokumentach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego Sankt Petersburg*, Warszawa 1999, 18; J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772-1815*, w: B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. I, Poznań-Warszawa 1979, 179; Ch. E. Timberlake (ed.), *Religious and secular forces in late Tsarist Russia*, Seattle 1992; Marian Radwan, *Kościół w Rosji i na Białorusi w relacjach duszpasterzy (1892-1926)*, Kraków 1999; W. Masiarz, *Kościół katolicki w Rosji od XVII do XX wieku*, Warszawa 2000; B. Kumor, *Historia Kościoła*, vol VII: *Czasy najnowsze 1815-1914*, Lublin 2001.

matyczną do Petersburga. Stolica Apostolska znając trudne położenie katolików w Imperium Rosyjskim rozpoczęła działania dyplomatyczne za pośrednictwem nuncjusza apostolskiego w Warszawie Giuseppe Garampi (1725-1792).³⁹ To właśnie Garampi po wstępnych konsultacjach w Rzymie przekazał przez arcybiskupa Siostrzeńcewicza dla rządu rosyjskiego sugestię utworzenia na terenach zamieszkałych przez katolików trzech wikariatów generalnych: wileńskiego, smoleńskiego i inflanckiego oraz jednego biskupstwa dla pozostałych terytoriów Imperium Rosyjskiego.⁴⁰ Zgodnie z tą propozycją Pius VI wysłał list do Petersburga, w którym poruszył najważniejsze kwestie kościelne w Rosji. W odpowiedzi Katarzyna II przedstawiła papieżowi wiadomości odnoszące się do ujednocionej formy kwestii wszystkich wyznań religijnych w Rosji. W liście wyraziła poparcie dla oddanego jej polityce arcybiskupa Stanisława Siostrzeńcewicza w celu uzyskania dla niego paliusza arcybiskupiego. Papież Pius VI obawiając się represji wobec katolików w Imperium Rosyjskim wyraził gotowość spełnienia żądań Katarzyny II pod warunkiem, że arcybiskup Siostrzeńcewicz podporządkuje się w swoim działaniu decyzjom Stolicy Apostolskiej. Do Petersburga przyjechał nuncjusz papieski z Warszawy Giovanni Andrea Archetti, który na podstawie bulli papieskiej *Onerosa pastoralis officii cura* dokonał kanonicznej erekcji archidiecezji mohylewskiej w dniu 15 kwietnia 1783 roku, oraz ustanowił kapitułę metropolitalną. Na kościół katedralny nowej archidiecezji przeznaczono pokarmelicki kościół w Mohylewie. Arcybiskup Siostrzeńcewicz otrzymał oczekiwany paliusz, który następnie był przekazywany kolejnym metropolitom.⁴¹ Bullą *Inter gravissimas* z 15 lutego 1798 roku papież Pius VI nadał arcybiskupowi Siostrzeńcewiczowi oraz jego następcom przywilej noszenia szat purpurowych, zwyczajem zarezerwowanych tylko dla kardynałów.⁴² Mimo że dzielność arcybiskupa przedstawiana jest zwykle w świetle jego szczególnego poddania się polityce carów, był on jako biskup na swój sposób gorliwym pasterzem, prowadził wzorowe życie osobiste, co nie było wcale regułą w tym trudnym

³⁹ Por. C. Trasselli, *Garampi Giuseppe*, w: EC, vol. V, Roma 1950, col. 1932-1933; U. dell'Orto, *La nunziatura a Vienna di Giuseppe Garampi 1776-1785*, Roma 1995.

⁴⁰ Na temat obsady diecezji zobacz: B. Kumor, *Obsada biskupstw obrządku łacińskiego na ziemiach polskich w latach 1795-1918*, w: *Analecta Cracoviensia* 20 (1988), 434-441.

⁴¹ O. A. Лиценбергер, *Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение*, 84-85.

⁴² M.-J. Roue t de Journal, *Nonciatures de Russie d'apre s les documents authentiques*, Roma 1943, 350-351.

dla Kościoła katolickiego okresie dziejów.⁴³ Początkowo arcybiskupi mohylewscy rezydowali w Mohylewie, a w latach 1873-1917 mieli oni swoją rezydencję w Petersburgu. Kapłani katolicycy przyjeżdżający z zagranicy do Rosji po załatwieniu koniecznych formalności mogli być przyjmowani do pracy duszpasterskiej w Petersburgu, Moskwie, Rydze, Rewlu, Dorpacie oraz jeszcze kilku innych ustalonych z władzami specjalnych miejscach po złożeniu przepisanej przysięgi na wierność carowej.⁴⁴

Car Paweł I (1754-1801) w dniu 26 lutego 1797 roku utworzył on *Departament dla Spraw Kościoła Katolickiego* wyłączając go ze struktur Justicokolegium. Departament miał charakter instancji dyscyplinarnej dla księży i apelacyjny dla małżeństw (separacje, unieważnienia). Bez uzgodnienia z Rzymem car przeprowadził w 1798 reorganizację struktur Kościoła łacińskiego i unickiego, a następnie podporządkował zakony w Rosji władzy biskupów. Ukazem z 11 grudnia 1801 roku przywrócił egzempcję zakonów. Do Petersburga udał się w marcu 1797 roku utalentowany dyplomata, ostatni nuncjusz papieski w Warszawie arcybiskup Lorenzo Litta (1756-1820). Władze carskie nie pozwoliły na otwarcie nuncjatury, dlatego przedstawiciele papieża w Rosji, którzy czasowo tam przebywali z różnymi misjami dyplomatycznymi, posiadali jedynie status delegata Stolicy Apostolskiej.⁴⁵ W *Regolamento dla kościołów i klasztorów religii rzymsko-katolickiej w Imperium Rosyjskim* z 3 listopada 1798 roku Paweł I podporządkował klasztory jurysdykcji biskupa, a duchowieństwo diecezjalne bezpośrednio carowi a 7 marca 1798 zostały zatwierdzone nowe granice metropolii mohylewskiej, które teraz pokrywały się z granicami Imperium Rosyjskiego. Zmiany te zatwierdził 15 listopada 1798 roku Pius VI bullą *Maximis undique pressi*.⁴⁶ W roku 1804r archidiecezja liczyła 225.966 katolików w 159 parafiach, pracowało tam 204 kapłanów diecezjalnych, w 66 klasztorach męskich przebywało 524 zakonników, w 8 klasztorach żeńskich przebywały 44 zakonnice.⁴⁷ Car Paweł I wydał 17 marca 1799 roku zakaz ogłaszania

⁴³ H. Wyczawski, *Siostrzeńcewicz-Bohusz Stanisław*, w: *SPTK*, vol. 4, Warszawa 1983, 80; S. Parczewski, *Mowa miana nad grobem J. W. Stanisława Siostrzeńcewicza Bohusza metropolity kościołów rzym.-kat. w Rosji 15 Decembra 1826 przez ... w kościele parafialnym nowo ustanowionym w Petersburgu na Kołomnie*, Wilno 1827.

⁴⁴ J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze Rosyjskim w latach 1772-1815*, 179.

⁴⁵ С. Козлов-Струтинский, Павел Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, 261-262.

⁴⁶ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, 19.

⁴⁷ B. Kumor, *Kościół katolicki w Cesarstwie Rosyjskim do 1918 roku*, w: E. Walewander (ed.), *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, 21

nia pism papieskich. Sprawy Kościoła w Imperium Rosyjskim podlegały wyłącznie władzy cywilnej, natomiast władza papieża ograniczała się do kwestii religijnych, dlatego wszystkie decyzje papieża podlegały aprobachie władz państwowych. Delegat papieski arcybiskup Lorenzo Litta w dniu 14 kwietnia 1799 roku z polecenia cara musiał opuścić Imperium Rosyjskie.⁴⁸

Aleksander I (1777-1825) dekretem z 9 grudnia 1801 rozwiązał *Departament dla Spraw Kościoła Katolickiego* w Justickolegium, a w jego miejsce 16 lipca tego roku zostało utworzone *Rzymsko-katolickie Kolegium Duchowne* w Petersburgu. Stało się ono najważniejszą instytucją do spraw kościelnych oraz do kontaktów między Kościołem katolickim w Rosji i Stolicą Apostolską.⁴⁹ Głównym celem Kolegium był sąd duchowny rozstrzygający zgodnie z normami prawa państwowego odnoszących się do Kościoła katolickiego. Na jego czele stał każdorazowy metropolita mohylewski, którego kompetencje z powodu braku nuncjatury papieskiej były bardzo szerokie. Kolegium Duchowne było instytucją państwową, państwo mogło więc bez przeszkód ingerować w wewnętrzne sprawy Kościoła. Pius IX w roku 1878 potępił jego działalność, pomimo to instytucja przetrwała do roku 1918.⁵⁰

Z objęciem władzy przez Aleksandra I Stolica Apostolska rozpoczęła ponownie swoje starania o stałego przedstawiciela w Petersburgu.⁵¹ Przedstawicielem Imperium Rosyjskiego w Rzymie został hrabia Victor Cassini, pełniący urząd Konsula Generalnego w Rzymie. Ze strony Stolicy Apostolskiej w Petersburgu został początkowo akredytowany Giovanni Antonio Benvenuti (1765-1838), pełnił on już wcześniej funkcję audytora u boku Lorenzo Litty, a później do stolicy Rosji udał się Tommaso Arezzo (1756-1833) jako poseł Stolicy Apostolskiej przy dworze carskim w Petersburgu.⁵² W dniu 14 grudnia 1803 roku rząd wznowił zakazy wydane przez Katarzynę II, Pawła I oraz Aleksandra I w sprawie bezpośrednich apelacji duchow-

⁴⁸ Na temat prób ustanowienia stosunków dyplomatycznych z Rosją zobacz między innymi: A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja: stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, Kraków 1930; A. Barańska, *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815-1830)*, Lublin 2008.

⁴⁹ B. Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim 1772-1815*, w: B. Kumor, Z. Obertyński (ed.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. I, 211; С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, 251-252, 258-259.

⁵⁰ Więcej informacji na ten temat w: Bolesław Kumor, *Historia Kościoła*, vol. VI., 229; A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950.

⁵¹ С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, 255.

⁵² Tamże, 262.

wieństwa do Rzymu. Władzę decydowania miał metropolita mohylewski, mógł on osobiście, lub przez poselstwo w Rzymie przekazywać w imieniu rządu sprawy papieżowi. Aleksander I wydał dwa nowe ukazy dotyczące Kościoła katolickiego: 17 sierpnia 1810 roku podporządkowywał Kościół katolicki, podobnie jak luteranów, kalwinów czy braci czeskich, instytucji państwowej: Zarządowi Głównemu Spraw Duchownych Obcych Wyznań. Pomimo dużej ilości katolików w Rosji w związku z rozpadem państwa polskiego car uznał katolicyzm, jako wyznanie obce. Do ważniejszych zadań tej instytucji należało: wyłanianie kandydatów na biskupów, zatwierdzanie prowincjałów zakonnych, nadzór nad seminariami duchownymi, wydawanie pozwoleń na organizacje pielgrzymek oraz rozpatrywanie skarg na biskupów.⁵³ Drugi dekret z roku 1812, jak to już było za poprzednim władców, zabraniał bezpośrednich kontaktów ze Stolicą Apostolską. W dniu 24 października 1817 roku wszystkie wyznania religijne w zostały podporządkowane Ministerstwu Spraw Duchownych i Narodowego Oświecenia, a od roku 1823 Kościół katolicki i jego struktury poddano Ministerstwu Wyznań Obcych, a następnie Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Ukazem z 24 kwietnia 1828 wprowadzono cenzurę katolickich książek, a 23 listopada 1832 prawo o małżeństwach mieszanych z prawosławnymi, które miał błogosławić wyłącznie kapłan prawosławny, dzieci z takiego małżeństwa miały być wychowywane w religii prawosławnej. Ukazem z 21 marca 1840 roku car Mikołaj I uznał przejście z prawosławia na katolicyzm za przestępstwo równe zdradzie państwa.

Ważną kwestią był stosunek rządu do jezuitów, zakonu przywróconego w dniu 7 sierpnia 1814 roku przez Piusa VII w całym katolickim świecie. Po tej decyzji papieża rozpoczęło się stopniowe odradzanie zakonu, otwierano kolegia i uniwersytety jezuickie. Aby zapobiec wpływowi, jakie mieli jezuita na środowisko prawosławne car Aleksander I w 1815 nakazał usunięcie jezuitów z Petersburga i polecił im udać się do Połocka. Kolegia jezuickie wychowywały w Rosji młodzież bez względu na pochodzenie narodowościowe. Zakonnicy potrafili przez swoją pracę dydaktyczną oraz osobisty przykład religijny, bez stosowania nacisku religijnego pociągnąć wielu młodych ludzi do katolicyzmu, w tym również pochodzenia rosyjskiego, szczególnie wśród wyższych sfer społeczeństwa. Duży wpływ na rozwój życia kulturalnego oraz religijnego społeczeństwa rosyjskiego miały kolegia w Połocku i Petersburgu, gdzie naukę pobierali także synowie arystokra-

⁵³ A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, 115-116.

tycznych rodów rosyjskich. Już w 1817 roku zabroniono jezuitom nauczania młodzieży pochodzącej z wyznań nie katolickich. Dekretem z dnia 13 (25) marca 1820 roku jezuita zostali po 48 latach wydaleny z Rosji za nawracanie ludności prawosławnej na katolicyzm. Zmuszenie jezuitów do opuszczenia Rosji mało negatywny wpływ na rozwój katolicyzmu, ucierpiała prowadzona przez zakon działalność duszpasterska, naukowa, a nade wszystko szkolnictwo. Jezuita w Rosji liczyli 358 członków, 142 zakonników urodzonych było w Rosji.⁵⁴ Dla 158 zakonników udało się zorganizować wspólnoty zakonne w Monarchii Habsburskiej, gdzie za pozwoleniem cesarza Franciszka II mogli założyć nowe domy zakonne. Z wielkim zainteresowaniem popierał jezuitów biskup galicyjskiej diecezji Tynec-Tarnów Thomas Gregorius Ziegler (1822-1827).⁵⁵

2. Kościół rzymsko-katolicki po powstaniu listopadowym (1830) i styczniowym (1863).

Car Mikołaj I (1825-1855) był gorliwym wyznawcą prawosławia, w katolicyzmie dostrzegając ważną siłę europejskiej restauracji, dlatego chciał pełnego podporządkowanie Kościoła katolickiego politycznym celom Rosji. W 1832 roku został zaakceptowany przez niego program nowej doktryny ideologicznej. Fundamentem państwa miał być Kościół prawosławny, od wieków ostoja panowania carów w Rosji, którzy wybrani przez Boga z Jego woli wykonywali swoją władzę, dlatego podjęto walkę ze wszystkim, co było sprzeczne z interesami rosyjskiego kościoła prawosławnego. Szczególnym powodem do walki z Kościołem było powstanie listopadowe z 1830 roku wymierzone przeciwko panowaniu rosyjskiemu na ziemiach Rzeczypospolitej włączonych do Imperium Rosyjskiego oraz liczny udział w nim duchowieństwa katolickiego. Po zbrojnym stłumieniu powstania rozpoczęto represje wobec jego uczestników oraz sympatyków. Po likwidacji polskich oddziałów wojskowych w Królestwie Polskim żołnierze i oficerowie zostali przeniesieni albo zesłani w zależności od formy udziału w powstaniu na Syberię, Kaukaz, do Gruzji czy Dagestanu. Przeznaczeni byli tam do służby wojskowej w takich twierdzeniach jak Kizyl, Orenburg,

⁵⁴ M. Inglot, *La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo 1772-1820 e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia*, 258.

⁵⁵ J. Mikrut, *Die schwierigen Anfänge der Jesuiten in Galizien nach der Wiedereinführung des Ordens, insbesondere in der Diözese Tynec-Tarnów in der Wirkungsperiode des Bischofs Thomas Gregorius Ziegler (1822-1827)*, in: *Miscellanea Missionaria* 60 (2011), 355-387.

Orsk, Omsk. Wraz z nimi udali się kapłani katoliccy również oni zesłani za działalność polityczno-patriotyczną.⁵⁶ Za bezpośredni udział w powstaniu karano śmiercią lub zesłano w głąb Rosji, w tym aż na daleką Syberię.⁵⁷ Na skutek takiej właśnie polityki władz zaczęły powstawać w azjatyckiej części Rosji polskie, początkowo niewielkie, ale z czasem bardzo ważne dla świadomości Polaków ośrodki katolickie.⁵⁸ Liczba miejsc zesłań jak i przywiezionych tutaj polskich patriotów była coraz większa, na skutek przesładowań politycznych już wkrótce dołączyły dalsze tysiące osób skazanych i wywiezionych za udział w powstaniu.

Ukazem cara z dnia 1 maja 1832 roku został zamknięty Uniwersytet Wileński, a 25 lipca 1832 roku zamknięto na Podolu i Wołyniu szkoły prowadzone przez Kościół katolicki i przekazane prawosławnym. Szczególne represje skierowane były przeciwko zakonom, które wspierały ten zryw patriotyczny. W *Zbiorze praw Rosyjskiego Imperium* z 1832 istniejące wyznania w Rosji zostały podzielone na trzy kategorie:

1. Kościół prawosławny, którego car jest najwyższym obrońcą i wykonuje on swoją władzę z woli Boga.
2. Wyznania chrześcijańskie tak zwane zagraniczne, czyli katolicyzm oraz wyznania protestanckie otrzymały kontrolowane przez władze prawo wyznawania i sprawowania swoich nabożeństw.
3. Wyznaniami tolerowanymi były: islam, judaizm, buddyzm.
4. Sekty wywodzące się z prawosławia były prześladowane, np. staroobrzędowcy.⁵⁹

⁵⁶ A Chodubski, *Polacy w nurcie przeobrażenia kulturowego Kaukazu w XIX i na początku XX wieku*, w: *Annales universitatis Marie Curie-Skłodowska LX* (2005), 63-74; <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=3600>; Tenże, *Polacy na Kaukazie*, w: *Ze studiów nad polskim dziedzictwem w świecie*, red. L. Nowak, M. Szczerbiński, Gorzów 2000, 136-153.

⁵⁷ Więcej informacji o często tragicznych losach powstańców oraz o ich miejscach zesłań zobacz w: W. Dżakow, A. Gałkowska, W. Śliwowska, W. Zajcewa, *Uczestnicy ruchów wolnościowych 1832-1855 (Królestwo Polskie)*, Wrocław 1990; W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001; A. Kuczyński, *Syberia 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków*, Krzeszowice 2007.

⁵⁸ Przykładem takim może być działalność ojców franciszkanów na graniczącej z Japonią wyspie Sachalin. Była ona kolonizowana szczególnie w drugiej połowie XIX wieku przez Cesarstwo Rosyjskie. Szczególnie od początku lat sześćdziesiątych XIX wieku wyspa ta była miejscem zsyłek również dla Polaków. Ważną rolę w umacnianiu katolicyzmu jak i uczuć patriotycznych w tym tak dla wygnañców szczególnym miejscu odegrał zakon franciszkanów, na ten temat zobacz: F. Rosiński, *Misjonarze franciszkańscy na Sachalinie*, w: *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, Wrocław 2004, 63-80.

⁵⁹ J. Byś, *Stosunek państwa do Kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej*,

Kościół prawosławny mógł bez ograniczeń prowadzić działalność misyjną wśród wyznawców innych wyznań i religii, przechodzenie na prawosławie było możliwe, prawnie zabronione było porzucenie wyznania prawosławnego. Małżeństwa mieszane mogły być błogosławione tylko przez duchownych prawosławnych, a dzieci wychowywane w tradycji prawosławnej. W ten sposób doszło do znacznego osłabienia tradycji katolickiej i do rusyfikacji tysięcy dzieci z takich właśnie małżeństw. Duchowni i świeccy wyznania rzymskokatolickiego mogli kontaktować się ze Stolicą Apostolską tylko za pośrednictwem władz. Dzieci urodzone z małżeństw mieszanych katolicko-prawosławnych miały być ochrzczone zgodnie z ukazem z 1833 w prawosławnej cerkwi.⁶⁰

Szczególną uwagę zwracała działalność zakonów, były one równocześnie miejscem kultu religijnego oraz ważnymi ośrodkami życia religijnego i politycznego. Duża grupa zakonników wzięła czynny udział w powstaniu, pomieszczenia klasztorne służyły za schronienie, zakony organizowały pomoc dla powstańców. Władze carskie przeprowadziły redukcję liczby klasztorów.⁶¹ Namiestnik guberni mohylewskiej generał Michaił Murawjow (1796-1866) stwierdził w swoim sprawozdaniu, że fanatyczny duch katolicki skupił się szczególnie w klasztorach, dlatego trzeba zdecydowanie pozbawić zakonników ich niebezpiecznego wpływu na społeczeństwo; należało im odebrać szkoły, parafie i majątki ziemskie, z których to dochodów mogli utrzymywać własne szkolnictwo oraz organizowana przez zakonników pomoc dla ubogich. Jedynym słusznym sposobem na odcięcie tego negatywnego dla władz wpływu na społeczeństwo było ograniczenie ich działalności oraz jeszcze większe uzależnienie od władz państwowych.⁶² Ukazem z 17 lipca 1832 zamknięto 196 klasztorów, w tej liczbie było 50 klasztorów, z których zakonnicy brali czynny udział w powstaniu, pozostawiono 129 klasztorów, które były kontrolowane przez władze. Zakonnicy ze zniesionych klasztorów zostali przegrupowani do większych klasztorów, zostały zlikwidowane istniejące tam szkoły, sierocińce i ośrodki charyta-

w: PK 1-2 (2001), 206.

⁶⁰ W. Urban, *Dzieje Kościoła w zaborze rosyjskim. Królestwo Polskie i tereny włączone do Cesarstwa Rosyjskiego*, w: B. Kumor, Z. Obertyński (ed.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. I, 423-424.

⁶¹ P. Paweł Gach, *Kasata zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, 156.

⁶² M. Radwan, *Antyzakonna polityka caratu w XIX wieku*, w: *Studia Catholica Podoliae*, vol. 1, Gródek-Kamieniec-Podolski 2003, 159.

tywno-wychowawcze.⁶³ W dniu 1 stycznia 1842 roku władze carskie zdecydowały przeprowadzić dalszy etap kasacji zakonów, w tym celu wyznaczono 50 klasztorów, tak zwanych klasztorów etatowych (36 męskich i 14 żeńskich), natomiast inne poddano kasacji. Po kasacji budynki klasztorne przechodziły dla potrzeb Kościoła prawosławnego albo służyły instytucjom państwowym, najczęściej, jako szpitale albo więzienia. Zakonnicy zmuszeni do opuszczenia swoich dotychczasowych miejsc działalności podjęli pracę duszpasterską w innych parafiach, podjęli też pracę wśród katolików rozrzuconych w całym Imperium Rosyjskim. Na szczególną uwagę zasługuje działalność franciszkanów i dominikanów na Powołżu, nad morzem kaspijskim, na Syberii i w Kazachstanie, gdzie objęły swoją pracę duszpasterską i działalnością społeczną politycznych wygnańców.

Ogromne rozczarowanie wśród Polaków, głównie tych żyjących na emigracji, którzy mieli łatwiejszy dostęp do informacji na temat aktualnych wydarzeń na świecie wzbudziło potępienie przez papieża Papież Grzegorz XVI (1831-1846) powstania listopadowego. Papież ten wprowadzony w błąd przez dyplomację rosyjską ku osłupieniu katolików polskich wydał 15 lutego 1831 roku brewe *Impensa charitas*. Dokument ten adresowany do biskupów polskich wzywał do zaniechania dalszych działań politycznych wymierzonych przeciwko Imperium Rosyjskiemu oraz do przzerwania działalności powstańczej, przypominając o posłuszeństwa wobec cara. W encyklice *Cum primum* wydanej 9 czerwca 1832 roku Grzegorz XVI potępił powstanie w Polsce, uznał je za bunt przeciwko prawowitej władzy oraz przypominał, że duchowni nie powinni mieszać się do spraw świeckich, a „zawieruchy zbrojne obce są duchowi kościoła”.⁶⁴ W ujęciu caratu,

⁶³ B. Kumor, *Historia Kościoła*, vol. VII., 108.

⁶⁴ *Gdy tylko doszła do nas wieść o strasznych klęskach, które w roku ubiegłym kwitnące wasze Królestwo nawiedziły, zaraz obudziło się w nas przypuszczenie, że one nie skądinąd pochodzą, jak od niektórych podstępny i kłamstwa sprawców, którzy pod pozorem religii w czasach naszych smutnych przeciwko legalnej książąt władzy głowę podnosząc, ojczyznę swoją, spod należnego posłuszeństwa się wylamującą, bardzo ciężką żałobą okryli. My, gdy u stóp Najwyższego i Najlepszego Boga, którego, chociaż niegodni, na ziemi zastępujemy, łzy jak najobfitsze roniliśmy, ciężkie oplakując nieszczęścia, którymi ta powierzona troskliwości i ułomności naszej boskiej owczarni część nawiedzona została i gdy w pokorze serca naszego modlitwą, westchnieniami i łkaniami miłosierdzie Ojca usilnie przebłagać staraliśmy się, ażeby te wasze prowincje, tyłu i takimi rozruchami wzburzone, danymi nam było widzieć czym prędzej uspokojone i pod legalnej władzy posłuszeństwo zwrócone, postanowiliśmy zaraz, do Was, Wielebni Bracia, orędzie przesłać, ażebyście poznali, że i my waszych nieszczęść ciężarem jesteśmy dotknięci i ażeby pasterskiej waszej gorliwości dodać coś osłody i utwierdzić Was w tym, iż z ciągłą i coraz usilniejszą gorliwością powinniście się przykładać do obrony zdrowych zasad*

powstanie zagrażało istniejącemu porządkowi w Europie. Rozczarowanie postawą Grzegorza XVI odbiło się silnym echem wśród przedstawicieli emigracji politycznej jak również w polskiej literaturze romantycznej. Kilka lat później 1837 roku w rozmowie hrabią Władysławem Zamoyskim papież Grzegorza XVI wyjaśnił, że w przypadku powstania został wprowadzony w błąd, twierdząc, że władze rosyjskie zagroziły Stolicy Apostolskiej, że w przypadku odmowy potępienia powstania polscy biskupi w ramach represji zostaną deportowani na Syberię.⁶⁵ Grzegorz XVI zaniepokojony negatywnym ustawodawstwem przeciwko katolikom z 22 lipca 1842 roku skrytykował nietolerancję religijną w Rosji w stosunku do katolików, przekręcając zaistniałych i dobrze znanych faktów, rozpowszechnianie kłamstw przez carat. Dokument papieski został wydrukowany i wywołał na całym świecie, nie tylko w środowiskach katolickich duże zainteresowanie.⁶⁶ Car Mikołaj I w 1845 roku osobiście wybrał się do Rzymu, gdzie 13 grudnia został przyjęty przez Grzegorza XVI. Podczas spotkania papież wręczył carowi memoriał w sprawie polepszenia sytuacji katolików w Rosji. Memoriał ten obejmował 22 punkty, w których prezentowano prawa antykościelne wydane w latach 1841-1844. W dniu 21 listopada 1846 roku przystąpiono do rokowań dyplomatycznych; konkordat został podpisany 3 sierpnia 1847 roku.⁶⁷ Niektóre postulaty strony kościelnej nie zostały zaakceptowane. Do konkordatu włączono zatem *Protokół artykułów niezgodzonych*, niezaakceptowanych przez stronę rosyjską, udało się więc osiągnąć przynajmniej częściowy kompromis.⁶⁸ Nie osiągnięto porozumienia w sprawie działalności zakonów, zwrotu dóbr kościelnych, nie wyrażono zgody na swobodę praktyk religijnych dla unitów, odrzucono możliwość przejścia z prawosławia na katolicyzm. Nie osiągnięto zgody, co do kontaktów ze Stolicą Apostolską, obecności w konsystorzach biskupich sekretarzy rządowych,

i do wpajania ich drogiemu waszemu klerowi i ludowi. Tekst encykliki w: http://www.non-possumus.pl/encykliki/Grzegorz_XVI/cum_primum/I.php

⁶⁵ M. Budziak, *Grzegorz XVI a Polacy*, w: *Miesięcznik Kościelny*, Poznań 1911, 128.

⁶⁶ *Allokucja Jego Świątobliwości papieża Grzegorza XVI do Świętego Kolegium, w konsystorzu tajnym 22 lipca 1842 wraz z wykładem popartym dokumentami względem nieustannych usiłowań jego świątobliwości dla zaradzenia ciężkim kłeskom jakimi religia katolicka jest utraconą w Państwach Cesarskich i Królewskich Rossii i Polski*, Paryż 1842.

⁶⁷ A. Mercati (ed.), *Concordato fra Pio IX e Nicolò Imperatore delle Russie 3 agosto 1847*, w: *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, vol. I: 1098-1914, Città del Vaticano 1954, 751-765.

⁶⁸ С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, 274.

sądownictwa kościelnego w sprawach małżeńskich.⁶⁹

Struktury Kościoła rzymsko-katolickiego w Rosji składały się z 7 diecezji, należących do metropolii mohylewskiej. W 1848 roku utworzono nową diecezję z siedzibą w Tyraspolu, która objęła swymi granicami południowe gubernie Rosji i Zakaukazie.⁷⁰ Stolicą diecezji był Saratów nad Wołgą, mieszkało tam liczne grono kolonistów niemieckich, dlatego biskupami byli tam często kapłani pochodzenia niemieckiego. Po podpisaniu konkordatu w roku 1847 granice diecezji pokrywały się z granicami administracyjnymi guberni. Diecezje w Królestwie Polskim pozostały nadal w granicach ustalonych w 1818 roku. Minowanie nowych biskupów miało się odbywać się na podstawie porozumienia między Rosją a Stolicą Apostolską. Akademia Duchowna w Petersburgu była zarządzana przez metropolitę mohylewskiego, zaś profesorami i wychowawcami mieli być duchowni katolicy.⁷¹ Nominacje proboszczów leżały w kompetencjach biskupów.⁷² Pius IX 3 lipca 1848 bullą *Universalis Ecclesiae cura* potwierdził konkordat, który tylko częściowo był przyjęty przez rząd rosyjski.⁷³ W roku 1852 zostały dodatkowo wprowadzone nowe ograniczenia w istniejącej już w ośrodkach katolickich dzielnicy duszpasterskiej, między innymi zabroniono księżom swobodnego głoszenia kazań. Wszystkie kazania od tej pory miały być tylko czytane ze zbioru kazań poddanych wcześniej cenzurze państwowej. Ciężka sytuacja Kościoła powodowana była dodatkowo faktem przesiedlania katolików w głąb cesarstwa, gdzie prawie nie istniały żadne struktury Kościoła katolickiego, w ten sposób chciano oderwać wiernych od wiary.⁷⁴

W roku 1863 wybuchło powstanie krwawo stłumione w marcu 1864 roku, udział w powstaniu wzięło około 150.000 powstańców.⁷⁵ Za udział

⁶⁹ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu (1814-1847)*, vol. I, Kraków 1928, 582-585.

⁷⁰ T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974, 118.

⁷¹ Na temat Akademii Duchownej w Petersburgu zobacz: I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Sankt Petersburgu 1842-1918*, Lublin 2017.

⁷² Б. Кумор, Российский конкордатот 3 августа 1847 года и создание Тираспольской епархии в: Бронислава Чаплицкого, История Церкви в России, Санкт-Петербург 2000, 123-124.

⁷³ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu (1814-1847)*, vol. I, 382-383.

⁷⁴ W. Masiarz, *Kościół katolicki w Rosji od XVII do XX wieku*, w: PR, 2 (2001), 25.

⁷⁵ Więcej informacji na temat różnych aspektów powstania styczniowego oraz literaturę przedmiotu zobacz w: *Powstanie styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnania. Historiografia i tradycja*, Kielce 2005; J. Załączny, *Powstanie styczniowe 1863-1864*.

w powstaniu stracono około tysiąca osób, wśród nich 36 księży i zakonników.⁷⁶ Tysiące osób, głównie z kręgów arystokratycznych, inteligencji oraz duchowieństwa zostało przymusowo zesłanych w głąb Rosji, około 40.000 osób zesłano na Syberię i do dzisiejszego Kazachstanu.⁷⁷ Zesłańcami byli: metropolita warszawski Zygmunt Szczęsny Feliński, biskup pomocniczy warszawski Paweł Rzewuski, biskup chełmski Jan M. Kaliński. Jedynie biskup żmudzki Maciej Wołoncewski w swoim liście pasterskim zalecił uległość rządowi i potępił powstanie. Władze carskie próbowały ograniczyć używanie języka polskiego w liturgii wprowadzając w kazaniach i nabożeństwach język rosyjski.⁷⁸ Zgodnie z poleceniem władz także podręczniki do nauki religii i książeczki do nabożeństwa były drukowane w języku rosyjskim. Celem tych zarządzeń było zachęcanie katolików polskich do przechodzenia na prawosławie. Od 1864 administracja rządowa stopniowo narzucała urzędowo kościelnemu język rosyjski, w którym od 1 stycznia 1867 miały być prowadzone księgi urodzeń, ślubów oraz wykazy zmarłych. Od roku 1886 korespondencja urzędowa konsystorza biskupiego z władzami musiała być prowadzona w języku rosyjskim. Władze carskie zabraniały księżom organizowania wspólnych rekolekcji kapłańskich oraz zatrudniania w duszpasterstwie kapłanów pochodzących z innych zaborów. Ingerencja władz carskich sięgała bardzo głęboko w osobiste kwestie religijne, a nawet prowokowała rozprężenia liturgiczne. Dla przykładu należy podać, że w tym okresie w kościołach zabroniono śpiewu pieśni *Boże coś Polskę* i *Serdeczna Matko*. Ukazem z roku 1865 wszystkie dobra kościelne zostały przez skonfiskowane z wyjątkiem 6 morgów ziemi przy istniejących parafiach. Duchowieństwo diecezjalne, po otrzymaniu zatwierdzenia władz administracyjnych zostało podzielone na trzy różne grupy. Proboszczowie pierwszej klasy mieli największe uposażenie, a inne duchowni w zależności od przynależności do określonej grupy miały mniejsze świadczenia finan-

Wydarzenia, konsekwencje, pamięć, w: *Zestaniec* 55 (2013), 3-19.

⁷⁶ Więcej informacji na temat reperkusji władz rosyjskich wobec zakonu franciszkanów po kasacie w 1864 zobacz: R. Prejs, *Zakonnicy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r. Zagadnienia wybrane*, w: *Nasza Przeszłość* 88 (1997), 311-327; Tenże, *Źródła do dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie klasztorów w 1864 r. Szkic zagadnienia*, w: *ABMK* 67 (1997), 333-347; Tenże, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku. Dzieje – postawy*, Warszawa 2003.

⁷⁷ A. Kijas, *Ałma Ata w relacji Leopolda Sielawy*, w: Stanisław Ciesielski, Antoni Kuczyński (ed.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i Współczesność*, Wrocław 1996, 2003-209.

⁷⁸ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu (1814-1847)*, vol. II, Kraków 1930, 432.

sowe. Wypłata pensji uzależniona była od lojalności danego duchownego w stosunku do władz carskich. Proboszczami parafii mogli być po wcześniejszym zatwierdzeniu rządowym mianowani tylko kapłani diecezjalni, bez zgody władz biskup nie mógł przenieść proboszcza do innej parafii czy też na inne stanowisko.

Pius IX w encyklice *Ubi Urbaniano* z 30 lipca 1864 oskarżył wadze carskie o prześladowanie katolików, wymienił między innymi fakt aresztowania, a następnie wywiezienia z Warszawy arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego.⁷⁹ W roku 1865 Pius IX zerwał stosunki dyplomatyczne z Rosją, zaś 6 grudnia 1866 Rosja zerwała konkordat ze Stolicą Apostolską. W dniu 28 października 1866 roku Pius IX wygłosił przemówienie, w którym potępił carską politykę kościelną, rok później kanonizował beatyfikowanego 16 maja 1643 przez Urbana VIII unickiego arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza, zamordowanego 12 listopada 1623 przez tłum prawosławnych mieszczan,⁸⁰ ustanawiając go patronem Rusi. Ważnym wydarzeniem w relacjach Stolicy Apostolskiej z Rosją było przekazanie w dniu 26 lipca 1877 roku przez Piusa IX na ręce kanclerza Imperium Rosyjskiego specjalnego *Memoriału* przedstawiającego najbardziej bolesne problemy Kościoła katolickiego w Imperium Rosyjskim. W 15 rozdziałach kuria papieska skrytykował różne formy prześladowania katolików w Cesarstwie Rosyjskim. Na powyższy *Memoriał* nie było żadnej odpowiedzi ze strony rosyjskiej.

Papież Leon XIII stworzył przez swoją politykę kontaktów międzynarodowych dobre warunki do rokowań. Pierwsze spotkanie miało miejsce w Wiedniu 12 grudnia 1878 roku, wziął w nim udział nuncjusz papieski Ludovico Jacobini oraz ambasador rosyjski. Rokowania trwały cztery lata, były bardzo trudne a stanowisko rosyjskie zdeterminowane. Przełom w negocjacjach związany był ze śmiercią cara Aleksandra II, zamordowanego 13 marca 1881 roku. Car zginął w wyniku zamachu bombowego dokonanego przez polskiego konspiratora i rewolucjonistę Ignacego Hryniewieckiego (1855-1881). Hryniewiecki rzucił w czasie zamachu bombę w powóz, w którym jechał car Aleksander II, od której zginął zarówno sam car jak i 26 letni zamachowiec. Zamach ten wywołał skrajne reakcje zarówno w samej Rosji jak i w innych krajach.⁸¹ Ze szczególnym zainteresowaniem

⁷⁹ *Abbiamo avuto conferma che sono proprio vere le vessazioni a cui il Governo Russo sottopone ogni giorno di più la Chiesa Cattolica, i suoi ministri e i suoi seguaci*, in: *Ubi Urbaniano*, I.

⁸⁰ K. Kuźmak, *Josafat Kuncewicz*, w: EK, vol. 8, Lublin 2000, sp. 105-107.

⁸¹ H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski 1864-1918*, Wrocław² 1990, 69; R. Górski, *Polscy*

obserwowano przynajmniej niewielkie zmiany w polityce władz carskich w środowisku polskim. Mimo dużych odległości i zwianych z tym trudności komunikacyjnych bacznie brano pod uwagę wspomniane fakty w rozrzuconych w Imperium Rosyjskim ważniejszych środowiskach nacjonalistycznych. Przedstawiciele ówczesnych europejskich domów panujących byli przerażeni zamachem, jako znakiem możliwych gwałtownych zmian polityczno-społecznych, coraz liczniejsi przeciwnicy caratu nie ukrywali zadowolenia, że w ten sposób uniknięto w Rosji jeszcze większego terroru, słyhać też było głosy krytyczne, które podkreślały, że zamach zniweczył wprowadzenia w Rosji nowej formy rządu z niewielkim udziałem klasy średniej we władzy.⁸²

Najważniejszymi skupiskami katolików, w tym szczególnie ludności polskiej była stolica Imperium – Petersburg oraz coraz bardziej wpływowa w życiu kraju sama Moskwa. Do tych i innych większych miast, głównie w części europejskiej przyjeżdżali specjaliści w poszukiwaniu ważniejszych stanowisk w administracji państwowej, jak i biedne warstwy społeczeństwa w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia. Mimo wielu trudności ich sytuacja życiowa była o wiele lepsza niż na przeludnionych wsiach, położonych daleko od rynków zbytu, a nade wszystko daleko od powstających w tym czasie połączeń kolejowych. Rozwój kolei żelaznej i rozbudowa jej połączeń na całym terytorium wielkiego państwa była dodatkową okazją do znalezienia lepiej płatnej, a w dodatku stałej pracy, było to jednak związane z ogromną migracją ludności. W Petersburgu oprócz innych obcokrajowych wspólnot rosła także wspólnota polska. Pod koniec XIX wieku zaczęła się również w środowisku polskim coraz bardziej rozwijać świadomość narodowa. Ogromne zasługi w tym względzie miały zawsze struktury Kościoła katolickiego. Polacy zaczęli się coraz odważniej domagać uznania ich praw do odrębności narodowej, prawa do lepszego rozwijania swojej kultury narodowej jak również jeszcze większej swobody katolickiego kultu religijnego. Wśród narodowych przewodników było zawsze wielu wybitnych księży, wybitnych patriotów i duszpasterzy, którzy w trudnych czasach prześladowania uczuć narodowych czy religijnych byli wytrwałymi organizatorami życia codziennego wspólnot narodowych. Mimo drobnych zmian dalej ograniczone było życia religijne i działalność kulturalna katolików. Lekcje religii musiały się odbywać w języku rosyjskim, cenzurowano

zamachowcy. Droga do wolności, Kraków 2008, 85-109; R. Róg, *Polscy królobójcy*, Warszawa 1993, 167-170.

⁸² A. Andrusiewicz, *Carowie i cesarze Rosji*, Warszawa 2001, 360-361.

książki religijne, kontrolowano treści głoszonych kazań, duchownym starano się utrudniać opuszczenie parafii, nawet w celu odwiedzania swoich wiernych w dalej od ich kościoła położonych domach, jak to miało miejsce w polskiej diasporze. Przepisy te spotkały się z oporem ludności katolickiej. Duszpasterze w parafiach i centrach religijnych rozrzuconych po całej Rosji byli nie tylko szafarzami sakramentów, ale reprezentowali oni kulturę katolicką i byli pozytywnym przykładem zaangażowania patriotycznego.⁸³

Za panowania Aleksandra III (1881-1894) rozpoczęto rokowania dyplomatyczne za pośrednictwem nuncjusza apostolskiego w Wiedniu Ludovica Jacobiniego (1832-1887) w latach 1874-1879.⁸⁴ 24 grudnia 1882 podpisano umowę pomiędzy Stolicą Apostolską i Rosją, dotyczącą Kościoła zarówno w Królestwie Polskim jak również w Cesarstwie Rosyjskim. Już w roku 1883 papież Leon XIII (1878-1903) mógł mianować biskupów dla wszystkich diecezji w Rosji, strona rosyjska potwierdziła jurysdykcję biskupów nad seminariami duchownymi. Nie zdołano jednak, mimo licznych wysiłków stron kościelnej, utworzyć nuncjatury apostolskiej w Petersburgu. Władze carskie mimo ugody ze Stolicą Apostolską nie zrezygnowały z polityki rusyfikacyjnej wśród katolików, w przeważającej części pochodzenia polskiego. Domagano się od Stolicy Apostolskiej zgody na wprowadzenia języka rosyjskiego do tak zwanych nabożeństw dodatkowych oraz posyłanie polskich dzieci do szkół prowadzonych przez cerkiew prawosławną. 19 marca 1894 roku Leon XIII wydał do biskupów polskich wszystkich trzech zaborów encyklikę *Caritatis providentiaeque*.⁸⁵ Powołując się na porozumienie z roku 1882 wymieniał ważniejsze punkty ugody dotyczące katolików w Imperium Rosyjskim, jak na przykład wychowanie w seminariach duchownych, zwracał uwagę na wieloaspektowy charakter i trudności w wykonywaniu urzędu papieskiego oraz na konieczność współpracy z carem.⁸⁶

⁸³ Na temat polskiej diaspory zobacz: A. Kuczyński, *Odrodzenie się polskiej diaspory w Tomsku. Tradycja a współczesność* (Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność), Wrocław 2004, 43-62.

⁸⁴ D. Squicciarini, *Die apostolischen Nuntien in Wien*, Città del Vaticano 1999, 242; S. Furlani, *Ludovico Jacobini*, in: EC, vol. VII, 548; J. Gelmi, *Ludovico Jacobini*, in: LThK, vol. 5., 706.

⁸⁵ Tekst encykliki *Caritatis providentiaeque* zobacz w: https://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_19031894_caritatis.html

⁸⁶ *Da allora, approfittando di ogni occasione, o creandola, non abbiamo mai smesso di insistere per rendere operativi gli accordi pattuiti. Abbiamo anzi ritenuto doveroso presentare queste richieste allo stesso potentissimo Imperatore. Abbiamo così potuto sincerarCi del suo sentimento di amicizia verso di Noi e ricevere un significativo attestato del suo alto senso di giustizia*

Na skutek narastających napięć społecznych oraz tendencji rewolucyjnych w Rosji, szczególnie po przegranej wojnie z Japonią (1904-1905) coraz częściej dochodziło do gwałtownych niepokojów o charakterze polityczno-socjalnym. Ważnym elementem rewolucji z roku 1905 były także kwestie narodowościowe. W dniu 26 grudnia 1904 roku wybuchły strajki w Baku i Petersburgu. Pokojowa manifestacja w dniu 22 stycznia 1905 roku została brutalnie rozbita przez wojsko i policję. Car Mikołaj II zbiegł ze stolicy do letniej rezydencji carów w Carskim Siole położonej około 25 km od Petersburga. Wynikiem zamieszek i protestów carat został zmuszony do rozpoczęcia dialogu ze społeczeństwem i wejścia na drogę konstytucyjną. Dokonano niektórych już od dawna postulowanych przez protestujących zmian w organizacji państwa. Oczekiwane przez społeczeństwo reformy państwa nie były łatwe na tak ogromnym i nie tylko geograficznie zróżnicowanym terytorium jakim była Rosja carska.⁸⁷

Zaszyły też oczekiwane zmiany w kwestiach religijnych: w dniu 17 (29) kwietnia 1905 car Mikołaj II podpisał ukaz tolerancyjny. Dokument ten przyniósł duże zmiany dla Kościoła łańskiego, ale nie dotyczył Kościoła unickiego, który nadal formalnie był zabroniony. W ukazie car stwierdzał: *odpadnięcie od religii prawosławnej do innej chrześcijańskiej religii lub nauki, nie podlega prześladowaniu i nie powinno pociągać za sobą żadnych następstw, szkodzących pod względem praw osobistych i cywilnych.*⁸⁸ Unicy zostali w 1839 siłą wcieleni do prawosławia na synodzie w Połocku po ogłoszeniu zniesienia unii na Litwie i Białorusi. Kasację przetrwała jedynie diecezja chełmska, która została zlikwidowana w 1875.⁸⁹ Protesty ludności unickiej tłumili wojsko rosyjskie. W styczniu 1875 doszło do tragedii w Drelowie i Pratulinie gdzie oddziały rosyjskie strzelały do broniących dostępu do ich cerkwi unitów. Podczas krwawych zająć z wojskiem zginęło kilkanaście tam zgromadzonych obrońców cerkwi, rannych było dalszych kilkadziesiąt osób. Protestujący przeciwko siłowemu włączeniu ich wyznania do prawosławia zostali aresztowani, kilkaset osób trafiło do

per la vostra causa. Non smetteremo mai di inoltrargli le Nostre richieste, affidandole in modo speciale a Dio, perché "il cuore del re è nelle mani del Signore" (Pr 21,1).

⁸⁷ С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, История Католической Церкви в России, 311.

⁸⁸ G. Codevilla, *La Russia imperiale. Da Pietro il Grande a Nicola II (1682-1917)*, vol. II, 337-361.

⁸⁹ M. Radwan, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Lublin 2004, 21-23.

więzień, a następnie zostali zesłani w głąb Rosji.⁹⁰ Ukaz tolerancyjny z 1905 roku był dla około 180.000 byłych unitów okazją, aby odejść z prawosławia i przejść do Kościoła rzymsko-katolickiego. W Petersburgu i Moskwie, głównie w środowiskach arystokratów i ludzi kultury rosło zainteresowanie wyznaniem katolickim. W środowiskach tych miało miejsce przypadki przechodzenia z wyznania prawosławnego na katolicyzm, a konwertytami byli w większości przypadków Rosjanie, którzy nie mieli wcześniej większych związków z tradycją i kulturą polską. Katolicyzm w Rosji zaczął przybierać w XIX wieku coraz bardziej charakter międzynarodowy. Największą grupę wśród katolików zamieszkałych w Cesarstwie Rosyjskim stanowili w dalszym ciągu Polacy, a katolicyzm był wyznaniem religijnym obcokrajowców.

Sytuacja katolickiego szkolnictwa w Rosji była szczególnie w XIX wieku bardzo trudna. Pewne zmiany na lepsze nastąpiły dopiero w 1905 roku po publikacji carskiego ukazu tolerancyjnego. W Petersburgu oprócz szkoły przy kościele św. Katarzyny zaczęły również w innych częściach miasta powstawać ośrodki szkolno-wychowawcze. Były one zarejestrowane jako struktury edukacyjne o charakterze prywatnym, stosunkowo często prowadzone przez obecne w stolicy carskiej ukryte żeńskie zgromadzenia zakonne. Taką strukturą wychowawczą był prowadzony dzięki staraniom parafii św. Stanisława sierociniec wraz ze szkoła elementarną oraz ochronka. Dzieci tam uczęszczające otrzymywały za pośrednictwem parafii bezpłatnie przybory szkolne, książki oraz posiłki. Był to dla parafii bardzo duży wydatek finansowy, jednak dzięki ofiarności katolickiego środowiska moż-

⁹⁰ Więcej informacji na temat historii Kościoła grekokatolickiego i losów jego wyznawców w cesarstwie rosyjskim w: W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992; H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918)*, Olsztyn 1996; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996; M. Radwan, *Kościół grekokatolicki w zaborze Rosyjskim ok. 1803*, Lublin 2003; Tenże, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Lublin 2004; J. Rzońca, *Kościół unicki na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim za Mikołaja I i jego likwidacja w 1839 roku*, w: *Kościół i państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła o stan badan*, Białystok 2005, 142-157; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864-1915*, Lublin 2007; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007; B. Wójtowicz-Huber, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867-1918)*, Warszawa 2008; *La Chiesa cattolica nelle Repubbliche Asiatiche*, in: W. Osadczy, *La Chiesa greco-cattolica in Ucraina*, w: J. Mikrut (ed.), *La Chiesa cattolica il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, Verona 2016, 669-714.

liwy do zrealizowania.

Od wiosny 1907 roku przy parafii św. Stanisława pracowały siostry z założonego przez Bolesławę Lament zgromadzenia Misjonarek Świętej Rodziny. W roku szkolnym 1910/1911 siostry przenieśli progimnazjum żeńskie do wynajętego przez siebie nowego gmachu, w którym utworzyły dla pochodzących głównie z polskich domów dziewcząt wzorowo funkcjonujący internat. Bolesława Lament przyjmowała do szkoły i do internatu dziewczęta pochodzące z innych narodowości czy wyznań religijnych. Nauczycielki tej szkoły (tajne siostry zakonne) organizowały z dziewczynkami przedstawienia i jasełka, w sposób konspiracyjny uczono języka polskiego, historii Polski.⁹¹ Bolesława Lament starała się za pośrednictwem organizowanych przez szkołę aktywności wychować młodzież do odpowiedzialnego życia w środowisku zdominowanym przez wpływ tradycji prawosławnej. Chciała ona, aby młodzież pomimo wpływu takiego właśnie środowiska zachowała swoją katolicką tożsamość, z zachowaniem szacunku dla innych wyznań religijnych, głównie przez osobiste świadectwo życia absolwentów jej ośrodków wychowawczych. W tamtych warunkach działalności w stolicy Cesarstwa Rosyjskiego było to wielkie wyzwanie.

Stolica Cesarstwa – Petersburg nie była jednak jedynym miejscem w tym ogromnym terytorialnie i kulturowo zróżnicowanym państwie gdzie istniały i działały zgodnie z normami prawnymi obowiązującymi w Rosji katolickie ośrodki szkolno-wychowawcze. Dzięki dużemu społecznemu zaangażowaniu zarówno duchowieństwa katolickiego jak również grup ludzi świeckich zdołano wywalczyć możliwości istnienia i działania dla katolickich struktur szkolnych. Najstarsza szkoła katolicka powstała w 1809 roku przy kościele Wniebowzięcia NMP w Odessie. W 1893 roku uczyło się w kierowanej osobiście przez proboszcza szkole 270 chłopców i 226 dziewcząt.⁹²

Ważnym ośrodkiem o znacznej liczbie ludności katolickiej była Moskwa, gdzie istniały dwa kościoły katolickie: św. Ludwika dla katolików francuskojęzycznych oraz parafia międzynarodowa św. Apostołów Piotra i Pawła, przy której było zorganizowane życie religijno-kulturalne polskiej mniejszości narodowej. Pierwsza mała szkoła katolicka w Moskwie powstała 15 sierpnia 1870 roku, a następna przy parafii św. Ludwika, w któ-

⁹¹ B. Czaplicki, *Katolicka działalność oświatowo-wychowawcza w Petersburgu w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, 428.

⁹² B. Czaplicki, *Szkolnictwo katolickie e Rosji pod koniec XIX i na początku XX wieku (Do 1917 r.)*. *Zarys problematyki*: w: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 1 (2008), 86.

rej zatrudniano nauczycieli świeckich. W następnych latach zaczęły powstawać w Moskwie jeszcze inne katolickie szkoły i ośrodki szkolno-wychowawcze prowadzone przez legalnie działające na terytorium rosyjskim zgromadzenia zakonne. Szkoły katolickie, sierocińce, towarzystwo dobroczynności, szkoły rzemieślnicze i ośrodki wychowawcze istniały między innymi w takich ważniejszych ośrodkach jak: Irkuck, Kazan, Kijów, Odesa, Psków, Rostów, Smoleńsk, Stawropol, Tobolsk, Tomsk, Wielkie Łuki Wyborg.⁹³

W 1913 roku na prośbę proboszcza parafii katolickiej z Wyborga ks. Gustawa Adolfa Karlinga, siostra Bolesława Lament zorganizowała w tym uzdrowiskowym mieście leżącym na Przesmyku Karelskim internat dla młodzieży żeńskiej. Gustaw Adolf Karling był pierwszym obywatelem Finlandii, który od czasów reformy protestanckiej w XVI wieku przeszedł w 1904 roku na katolicyzm, został kapłanem katolickim, a od 1911 roku był administratorem parafii Wyborg. Mieszkało tu wiele różnych narodowości. Wyborg był po zbudowaniu linii kolejowej w 1869 roku ważnym ośrodkiem przemysłowym, gospodarczym i kulturalnym. Parafia katolicka liczyła w 1917 roku około 760 wiernych, z których zdecydowaną większość stanowili mieszkający tu na stałe Polacy. Szczególnie w miesiącach wakacyjnych przybywali tu również katolicy z Petersburga i innych europejskich miast Rosji. Ks. Karling, aby móc efektywniej pracować wśród polskich parafian nauczył się języka polskiego, poznał polską historię. W założonej w Wyborgu przez Bolesławę Lament katolickiej szkole wraz oraz internatem dla młodzieży żeńskiej uczyło się 20 dziewcząt w wieku 7-18 lat, tylko jedna z nich nie była pochodzenia polskiego. Bolesława Lament organizowała ze swoimi siostrami w porozumieniu z innymi katolickimi ośrodkami szkolno-wychowawczymi w tym szczególnie w miesiącach letnich atrakcyjnym mieście kolonie letnie dla dziewcząt. Sprzyjającym faktem była mieszkająca tutaj stosunkowo duża grupa Polaków.⁹⁴

Po ukazie tolerancyjnym z roku 1905 dzielność szkół katolickich w Cesarstwie Rosyjskim mogła się lepiej rozwijać, ludność katolicka organizowała nowe szkoły i ośrodki szkolno-wychowawcze. Z perspektywy historycznej możemy zauważyć, że szkolnictwo organizowanie przez Kościół katolicki dobrze integrowało żyjącą w diasporze ludność katolicką. Młodzież mimo różnych propozycji awansu społecznego nie odeszła od Ko-

⁹³ Tamże, 88-91

⁹⁴ *Siostry Misjonarki Św. Rodziny*, w: *Posłaniec Serca Jezusowego* 8 (1939), 290.

ścioła, nie uległa metodycznie prowadzonej polityce rusyfikacji. Dzięki wrażliwemu wychowaniu patriotycznemu niektórzy jej przedstawiciele stali się w późniejszym okresie swojej działalności organizatorami życia religijno-kulturalnego. Dużą rolę w tym religijno-patriotycznym wychowaniu odgrywały ukryte wspólnoty zakonne oraz tradycyjnie już liczne organizacje dobroczynne. Tak dzięki wychowawcom uformowana młodzież dobrze sobie radziła studiując na wyżach uczelniach, czy też w długoletniej służbie wojskowej, niejednokrotnie daleko od miejsca zamieszkania, pozbawieni kontaktów z ośrodkami kultury polskiej.

Do końca istnienia Rosji carskiej Kościół katolicki był konsekwentnie kontrolowany w swej działalności przez władze, a przedstawiciele Kościoła byli oskarżani o szerzenie polskości i narodowego ducha patriotycznego. Szczególnie duchowieństwo katolickie podlegało licznym inspekcjom i kontroli władz, np. księża na wyjazd poza teren parafii lub miejsca zamieszkania potrzebowali odpowiednie pozwolenie. Rozrządzenia przybierały nierzadko formy absurdalne i trudne do zrozumienia nawet dla samych władz, np. gdy kapłani musieli prosić o pozwolenie w przypadku wyjazdu na odpust lub inną uroczystość religijną do pobliskich parafii. Za przekroczenia karani byli karami grzywny, aresztem, a w szczególnych okolicznościach nawet zsyłką w głąb Rosji, a za większe wykroczenia nawet na daleką Syberię.⁹⁵ Trwała systematyczna rusyfikacja społeczeństwa katolickiego, a język rosyjski stał się językiem urzędowym w administracji kościelnej.

⁹⁵ Dalsze informacje na temat Kościoła katolickiego na Syberii i w Azji Środkowej oraz innych tradycyjnych miejscach zesłania Polaków w Rosji zobacz w: J. Świdnicki, *Kościół katolicki na terenie Syberii i Azji Środkowej*, w: E. Walewander (ed.), *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, 299-302; S. Ciesielski, A. Kuczyński (ed.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, Wrocław 1996; A. Kuczyński, *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, Wrocław 1998; W. Masiarz, *Dzieje Kościoła i polskiej diaspory w Tobolsku na Syberii 1838-1922*, Kraków 1999; K. Pożarski, *Historia Kościoła Rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim (XVIII-XX w.) w dokumentach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego*, Sankt-Petersburg-Warszawa 1999; S. Koller, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Syberii*, Kraków 2001, 27-37; A. Majdowski, *Kościół katolicki w cesarstwie Rosyjskim. Syberia. Daleki Wschód. Azja Środkowa*, Warszawa 2001; A. Kuczyński (ed.), *Kościół katolicki na Syberii: historia, współczesność, przyszłość*, Wrocław 2002; Z. Lech, *Syberia polska pachnąca*, Warszawa 2002; A. Kuczyński, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków*, Krzeszowice³ 2007; A. Kuczyński (ed.), *Polacy w Tomsku i na Syberii Zachodniej*, Wrocław 2008; A. Majdowski, *O początkach kościoła katolickiego w Cesarstwie Rosyjskim*, w: *Ecclesia* 4 (2008), 8-13; E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011; A. Kuczyński, *Polacy w Kazachstanie. Zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Krzeszowice 2014.

Mimo tych wszystkich trudności administracyjnych Kościoł katolicki w Rosji mógł istnieć, miał swoje tradycyjne struktury, istniały w diecezjach seminaria duchowne oraz Akademia Duchowna w Petersburgu. Nawet daleko od historycznych granic Polski istniały prężne ośrodki duszpasterskie, parafie, kościoły, kaplice, domy zakonne, domy opieki społecznej i sierocińce, istniały liczne towarzystwa dobroczynne, ochronki, szkoły i inne tego rodzaju instytucje o charakterze szkolno-edukacyjnym. W latach 1804-1914 mimo negatywnych zmian na arenie politycznej i represji popowstaniowych w Cesarstwie Rosyjskim powstało 267 parafii. Wzrost ludności katolickiej uzasadniony był głównie przez tragedię narodową, jaką były w latach 1772-1795 rozbiory państwa polskiego; liczba katolików wzrosła z 1,625.490 do 5,054.638 osób. Katolicy byli zorganizowanych w 1.158 parafiach i 333 mniejszych strukturach kościelnych oraz w około 1.359 kościołów i kaplic, w duszpasterstwie pracowało 2.194 kapłanów oraz kilkaset sióstr zakonnych.⁹⁶

3. Kościół katolicki pomiędzy pierwszą a drugą wojną światową.

Ostatni car Mikołaj II abdykował 3 (16) marca 1917 roku. W dniu 2 (14) września 1917 rząd tymczasowy przyznał Kościołowi katolickiemu swobodę kultu i prawa, jaką do tej pory posiadał tylko Kościół prawosławny. Benedykt XV mógł więc mianować nowych biskupów w diecezjach. Rozpoczęła się reorganizacja archidiecezji mohylewskiej, której terytorium obejmowało Finlandię, Łotwę, Estonię, a na wschodzie do Sachalinu, na północy do Morza Białego, a na południu do granicy z Chinami. W roku 1917 po zamachu stanu przeprowadzonym w Petersburgu bolszewicy przejęli stopniowo władzę w mieście. Wkrótce opanowali wszystkie najważniejsze centra administracyjne rozległego kraju, zarówno w części europejskiej jak i azjatyckiej. Ich sukces przyniósł tragiczne następstwa dla licznych narodów, w tym również dla Polski. Wsparta na ateistycznych podstawach rewolucja październikowa w Rosji położyła radykalny kres wszystkim dalszym zamiarom nie tylko wspólnot katolickich, ale przede wszystkim tak bardzo związanego z rosyjskim narodem, uprzywilejowanego kościoła pra-

⁹⁶ B. Kumor, *Historia Kościoła*, vol. VII, 383; Tenże, *Kościół i katolicy w cesarstwie rosyjskim (do 1918 roku)*, w: *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR*, Lublin 1993, 30.

wosławnego.⁹⁷

W ciągu całego istnienia ZSRS religia była traktowana przez bolszewików, jako naj-większe zło w budowie nowoczesnego społeczeństwa komunistycznego. Celem nowego systemu komunistycznego było zniszczenie wszystkich istniejących wyznań religijnych na swoim terenie. To tak radykale dążenie ideologów rewolucji październikowej zaskoczyło świat, wtedy jednak jeszcze nikt nie przypuszczał, że ta kampania ideologiczna skończy się ludobójstwem. Pod wpływem ideologii Karola Marksa, Fryderyka Engelsa i Włodzimierza Lenina, władze sowieckie stworzyły ustawodawstwo państwowe skierowane do walki z religią. Lenin rozpoczął budowanie nowego porządku w Rosji w oparciu materializm ateistyczny wrogi każdej religii, wojujący z religią, aż do jej zupełnego zniszczenia. Lenin uznawał religie za formę zniewolenia człowieka: „Religia – jest to opium dla ludu”. To powiedzenie Marksa było fundamentem światopoglądu marksowskiego w stosunku do religii. Każda forma religii była uznawana przez komunistów religia, jako „oszukaństwo pracujących mas”. Religia miała być zastąpiona tzw. „naukowym ateizmem”, któremu władze sowieckie nadały charakter państwowy. Poprzez likwidację miejsc kultu religijnego oraz form religijności klasa robotnicza miała osiągnąć wolność. Religia była formą ucisku w celu utrzymywania społeczeństwa w spokoju, dlatego żadna religia nie mogła istnieć w społeczeństwie komunistycznym, gdyż groziłoby to powrotem do kapitalizmu. Walka z religią była warunkiem zbudowania nowego społeczeństwa i nowego państwa.⁹⁸ 27 października 1917 r. utworzono Ludowy Komisariat Sprawiedliwości, do jego upoważnień należało opracowanie projektów ustaw, dyrektyw i instrukcji oraz wdrażania w życie prawa dotyczącego kultu i relacji między państwem a Kościołem.⁹⁹ Władze i organizacje powołane do walki z religią wprowadzały w życie politykę likwidacji wszystkich wyznań w państwie, konsekwentnie prześladując duszpasterzy i wiernych.¹⁰⁰ Wszystkie wyznania, w tym i Kościół katolicki mo-

⁹⁷ W. Masiarz, *Kościół katolicki w Rosji*, 27.

⁹⁸ W. Kania, *Bolszewizm i religia*, Rzym 1946, 23–25.

⁹⁹ J. Szymański, *Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR*, w: P. Jaroszyński (ed.), *Polityka a religia*, Lublin 2007, 341.

¹⁰⁰ O temat stosunku bolszewików do religii zobacz między innymi: Г. С. Гурвич, *История Советской Конституции*, Москва 1923; F. McCullagh, *The Bolshevik Persecution of Christianity*, London 1924; R. Fülöp-Miller, *Geist und Gesicht des Bolschewismus*, Zürich 1926; П. В. Гидулянов, *Отделение Церкви от государства*, Москва³ 1926; G. P. Fedotoff, *The Russian Church since the Revolution*, London 1928; J. Urban, *Ideologia bolszewizmu*, in: *Przegląd Powszechny* 194 (1932), 128–143; А. Т. Лукачевский, *Марксизм-ленинизм как*

gły prawnie istnieć po odpowiednim zarejestrowaniu.¹⁰¹ Władze sowieckie starały się eliminować powiązanych z wiernymi tradycyjnych przywódców religijnych, byli to głównie biskupi, profesorowie i wychowawcy w seminariach duchownych, oraz wybitne jednostki wśród duchowieństwa zaangażowane bezpośrednio w pracę duszpasterską z wiernymi w istniejących strukturach kościelnych czy wychowawczych. Została przeprowadzona reforma istniejącego prawa, wprowadzone rozporządzenia były wymierzone w tradycyjne formy życia społeczeństwa. Jednym z pierwszych postanowień było wprowadzenie 18 grudnia 1917 nowe rozporządzenie o ślubach cywilnych i ułatwienia w prawie rozwodowym. W dniu 18 lipca 1918 roku ogłoszona została nowa konstytucja RSFSR, gdzie wprowadzono nie tylko rozdział Cerkwi od państwa, ale gwarantowano wolność „propagandy religijnej” jak również dzielnosci antyreligijnej. O jawnie negatywnym ustosunkowaniu do religii świadczy również fakt, że wszystkie osoby związane bezpośrednio z kultem religijnym zostały, jako nieużyteczne dla państwa pozbawione praw obywatelskich. Dekret Komisarzy Ludowych z 23 stycznia 1918 „O oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi”, określał zasady umowy o wynajem obiektów dla celów kultu religijnego upaństwowionych przez władze, były one teraz własnością ludu pracującego.¹⁰² W dniu 9 sierpnia 1918 został wydany dekret o utworzeniu przymusowych

воинствующий атеизм, Москва 1933; *МАРКСИЗМ и ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ: СБОРНИК СТАТЕЙ*, Ленинград 1933; Ем. Ярославский, Ленин, коммунизм и религия, Москва 1933; P. Holbach, *Wybrane utwory antyreligijne*, t. I, Moskwa 1934; A. Wiśniewski, *Stosunek państwa do Kościoła w ZSRR*, Wilno 1938; W. Kania, *Bolszewizm i religia*, Rzym 1946; J. S. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State*, Boston 1953; J. Choron, *La doctrine Bolscheviste*, Paris 1953; B. Szczesniak (ed), *The Russian Revolution and Religion*, Notre Dame 1959; K. Marks, F. Engels, *O religii*, Warszawa 1962; W. Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, New York 1962; O. Anweiler, *Geschichte der Schule und Pädagogik in Russland*, Berlin 1964; R. Conquest, *Religion in the USSR*, London 1968; Giovanni Codevill, *Stato a Chiesa nell' Unione Sovietica*, Milano 1972; B. A. Куроедов, Религия и церковь в Советском государстве, Москва 1981; L. Feuerbach, *Vorlesungen über das Wesen der Religion: nebst Zusätzen und Anmerkungen*, Berlin 1981; D. M. Pospelovsk, *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Anti-Religious Policies*, London, 1987; D. M. Pospelovsk, *Soviet Antireligious Campaigns and Persecutions*, vol. I-II, London 1988; T. Pikus, *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997; R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997; A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917-1921*, Warszawa 1999; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005;

¹⁰¹ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki*, 64–67;

¹⁰² Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах. Cfr. http://www.great-country.ru/content/sov_dekret/dekret/dek_0071.php, [accesso: 28/12/2014].

obozów pracy dla osób nieodpowiednio ustosunkowanych do zmian proponowanych przez władze radziecką. W dniu 24 sierpnia 1918 r. ogłoszone zostało rozporządzenie wykonawcze: „O sposobie wprowadzania w życie dekretu o oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi (Instrukcja)”. Instrukcja podporządkowywała wszystkie związki wyznaniowe przepisom o stowarzyszeniach. W miejsce dotychczasowych struktur kościelnych wprowadzono tzw. *Dwadcatki*, grupy wiernych (wspólnoty religijne), które składały się, co najmniej z dwudziestu osób. W celu uzyskania prawnego uznania przez władze państwowe *dwadcatka* musiała dokonać rejestracji. Ich skład zatwierdzały władze państwowe z prawem wykluczania włącznie, z tej grupy wybierano komitet kościelny złożony z trzech osób: prezesa, sekretarza i skarbnika oraz komisję rewizyjną. Po zatwierdzeniu przez władze administracyjne grupa taka stawała się organizacją religijną. *Dwadcatki* nie podlegały władzy kościelnej, podlegały władzy państwowej, ponosiły odpowiedzialność za użytkowanie przekazanych im w dzierżawę świątyni i przedmiotów kultu.¹⁰³ *Dwadcatki* zwracały się do władzy o pozwolenie wynajęcia księdza, miały prawo wypłacania mu wynagrodzenia z dobrowolnych składek wiernych. Zawierana umowa czyniła księdza zależnym od bezpośredniego pracodawcy. Ksiądz nie miał legalnej możliwości pełnienia posługi duszpasterskiej w innej świątyni. Sami duchowni nie wchodziłi w skład *dwadcatek*, nie mieli wpływu na ich funkcjonowanie. Obowiązkiem ich było ponoszenie obciążeń finansowych związanych z utrzymaniem świątyni. Ponieważ w praktyce było niemożliwe zebrane potrzebnych środków na utrzymanie świątyni, brak pieniędzy był pretekstem do jej zamknięcia.¹⁰⁴ Powstanie *dwadcatek* oznaczało likwidację parafii, nie mogły być przedmiotem praw majątkowych, nie mogły prowadzić szkół, ochronek, działalności charytatywnej. Wykorzystując przepis o braku osobowości prawnej zabroniono im druku książek i czasopism religijnych.¹⁰⁵ Dalsze precyzacje ustawodawstwa przyniosła instrukcja z 30 września 1918 roku, która zawierała praktyczne zasady realizacji nowego prawa.¹⁰⁶

Najważniejszym przedstawicielem Kościoła katolickiego na tych zie-

¹⁰³ A. Patek, *Położenie prawne Kościoła katolickiego na Wschodzie w okresie międzywojennym w świetle oficjalnego ustawodawstwa wyznaniowego władz sowieckich*, in: A. Kuczyński (ed.), *Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*, Wrocław 2002, 435-436.

¹⁰⁴ J. Urban, *Prawodawstwo religijne w Rosji sowieckiej*, in: *Przegląd Powszechny* 186 (1930), 143.

¹⁰⁵ A. Patek, *Położenie prawne Kościoła katolickiego na Wschodzie w okresie międzywojennym w świetle oficjalnego ustawodawstwa wyznaniowego władz sowieckich*, 436.

¹⁰⁶ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, 64.

miach był arcybiskup Edward von Ropp. W dniu 9 listopada 1903 roku został on mianowany biskupem wileńskim, ale w 1907 został przez władze carskie zmuszony do opuszczenia swojej diecezji. W roku wybuchu rewolucji październikowej został on 25 lipca 1917 roku mianowany arcybiskupem mohylewskim, a tym samym metropolitą wszystkich katolików w całej Rosji. W Mohylewie w dniu 2 grudnia 1917, mimo zaawansowanej już krwawej zawieruchy rewolucyjnej odprawił jeszcze w swojej katedrze uroczysty ingres. W dniu 19 kwietnia 1919 roku, został aresztowany razem z grupą księży jako zakładnicy za aresztowanie bolszewików w zajęętym przez wojsko polskie Wilnie. Arcybiskup Ropp był pierwszym katolickim biskupem uwięzionym po utworzeniu ZSSR, 5 maja został przewieziony do Moskwy, gdzie po licznych przesłuchaniach został skazany na śmierć, jednak ze względu na naciski opinii międzynarodowej, w tym także Watykanu i rządu polskiego, kary śmierci nie wykonano.¹⁰⁷ Arcybiskup Ropp przebywał w areszcie domowym na jednej z moskiewskich plebanii, nie stwarzano mu przeszkód w prowadzeniu korespondencji ze swoim sufraganiem Janem Feliksem Cieplakiem oraz z wizytatorem apostolskim w Rosji, a zarazem nuncjuszem apostolskim w Warszawie, arcybiskupem Ambrogio Achille Rattim.¹⁰⁸ Arcybiskup Edward von Ropp został 17 listopad 1919 uwolniony i 22 listopada zgodził się przyjechać do Polski, gdzie przebywał w Lublinie, Warszawie i Poznaniu. Zmarł 25 lipca 1939 w Poznaniu gdzie został też pochowany. Jego pośmiertne szczątki zostały ekshumowane w 1983 roku i następnie przewiezione do białostockiej archikatedry.¹⁰⁹

Innym biskupem prześladowanym przez władze radzieckie był biskup Jan Cieplak. Miał on dobrą znajomość sytuacji katolików w Rosji, gdyż już od 20 grudnia 1908 był biskupem pomocniczego archidiecezji mohylewskiej. Za swoją postawę patriotyczną, wygłaszanie kazań, jak również za aktywny udział w manifestacjach o charakterze pro polskim był wielokrotnie karany przez władze carskie. Jako administrator archidiecezji mohylewskiej był za swoje sympatie propolskie prześladowany przez władze so-

¹⁰⁷ R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998, 410-412.

¹⁰⁸ ASV ANV, AR, sygn. 198, k. 47-48. Ambrogio Damiano Achille Ratti do Sekretarza Stanu kardynała Pietro Gasparri, Warszawa 29 lipca 1919 r. Nuncjusz informował o represjach przeciwko uczestnikom manifestacji religijnej z 25 maja 1919 r. W swojej relacji zdementował pogłoski o rzekomej śmierci arcybiskupa Roppa.

¹⁰⁹ Więcej informacji na temat arcybiskupa Roppa w: A. Kozyrska, *Arcybiskup Edward Ropp: życie i działalność (1851-1939)*, Lublin 2004; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939* 411; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bvdropp.html>

wieckie. W latach 1920-1922 był dwukrotnie aresztowany i w dniach 21-26 marca 1923 sądzony wraz z 13 innymi duchownymi w słynnym wówczas procesie pokazowym w Moskwie. W procesie duchowni zostali oskarżeni między innymi o udział w organizacji spiskowej, niepłacenie podatków, szkodenie klasie pracującej i rewolucji, podburzanie do nielegalnych występów, wyzyskiwanie przesądów religijnych celem obalenia władzy, nauczanie nieletnich religii, szerzenie zabobonów religijnych.¹¹⁰ Biskup Jan Cieplak oraz jego wikariusz generalny ks. Konstanty Romuald Budkiewicz zostali skazani na karę śmierci. Po licznych międzynarodowych interwencjach wyrok na biskupa Cieplaka został zamieniony na 10 lat więzienia, ks. Budkiewicz został skazany na śmierć. Wyrok wykonano w nocy z Wielkiej Soboty na Wielkanoc w więzieniu na Łubiance strzałem w tył głowy, ciało ks. Budkiewicza zostało potajemnie pogrzebane. Ks. Budkiewicz nie był pierwszą ofiarą prześladowań bolszewickich, jednak ze względu na swoją długoletnią dzielność w Petersburgu był osobowością powszechnie znaną i szanowaną.¹¹¹ Biskup Cieplak został w 1924 roku wydalony do Polski, gdzie działał na rzecz pomocy katolikom w ZSSR. Papież Piusa XI mianował go 14 grudnia 1925 roku arcybiskupem Wilna. Zmarł 17 lutego 1926 roku na zapalenie płuc w zamieszkałej przez liczną polonię w przemysłowym mieście Passaic w stanie New Jersey. Jego ciało zostało przewiezione do Polski i uroczyście pochowane w katedrze wileńskiej.¹¹²

W czasie I wojny światowej Zgromadzenie kontynuowało nieprzerwanie aż do 1918 prace nad wychowaniem młodzieży, kiedy to zostały zamknięte wszystkie szkoły parafialne, zaś prywatne szkoły średnie zostały przejęte przez władze państwowe. Siostry, pomimo że straciło wówczas podstawy materialne do swojej pracy jeszcze w 1918 r., otworzyły schronisko dla dzieci, jadłodajnię i kontynuowały tajnie nauczanie pracując przy parafii aż do 1923 roku.¹¹³ Bolesława Lament bardzo chciała, aby siostry nadal pracowały w Rosji, próbowała działalności w Saratowie, a potem w Żytomierzu na Wołyniu, gdzie od 1918 r. siostry przez trzy lata pracowały w miejscowym sierocińcu. W tym czasie większość siostr, z polecenia

¹¹⁰ W. Rood, *Rom und Moskau. Der Heilige Stuhl und Russland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989*, Altenberge 1993, 68-73.

¹¹¹ B. Czaplicki, *Ks. Konstanty Budkiewicz (1867-1923) życie i działalność*, Katowice 2004, 200.

¹¹² Więcej informacji na temat życia i działalności ks. arcybiskupa Cieplaka w: F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak 1857-1926. Szkic biograficzny*, Warszawa 1934; *Jan Feliks Cieplak*, w: <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcieplak.html>

¹¹³ J. Bar, *Zgromadzenie Sióstr Misjonarek św. Rodziny (1905-1959)*, w: *Prawo Kanoniczne* 12 (1969), 51.

Bolesławy Lament, opuściła Petersburg udając się na terytorium państwa polskiego.¹¹⁴ Traktat pokojowy z Rygi 12 października 1920 roku kończył wojnę polsko-bolszewicką z lat 1919-1920, ustalał przebieg nowych granic oraz regulował liczne jeszcze sporne kwestie, definitywnie granice z ZSSR zostały ustalone 1923 roku. Rozpoczął się powrót Polaków do ojczyzny z terytoriów zajętych przez wojska sowieckie. Pozostało jednak w granicach państwa sowieckiego około 1,6 miliona katolików, w większości narodowości polskiej. Pozostałą część wspólnoty katolickiej stanowili: Litwini, Niemcy, Łotysze, Białorusini, Ukraińcy, Ormianie, Gruzini, Rosjanie.¹¹⁵

Zgromadzenie zakonne, założone przez Bolesławę Marii Lament rozpoczęło działalność w nowej rzeczywistości politycznej. Wszystkie siostry dnia 18 lutego 1922 r. przybyły do Chełmna i tam podjęły się prowadzenia tzw. Internatu Kresowego.¹¹⁶ Już rok później siostry rozpoczęły pracę w internacie w Łomży, a w 1924 r. powstały jeszcze trzy placówki zgromadzenia: w Brześciu, w Pułtusku i w Różanie. Siostry od 1927 roku rozwinęły działalność w archidiecezji wileńskiej.¹¹⁷ Bolesława Lament założyła w 1927 r. w Wilnie placówkę, gdzie siostry mieszkały i prowadziły internat dla dziewcząt i przedszkole dla dzieci.¹¹⁸ Bolesława Lament miała nadzieję na powrót do Rosji, dlatego zakładała placówki zakonne przeważnie na terenach graniczących ze Związkiem Radzieckim, 10 placówek powstało w archidiecezji wileńskiej, 9 wspólnot w diecezji pińskiej.¹¹⁹

Zakończenie

Po powrocie do Polski zgromadzenie prowadziło, podobnie jak wcześniej w Rosji, liczne szkoły, internaty, pensjonaty, sierocińce, żłobki, domy noclegowe dla bezdomnych kobiet, pracowało w szpitalach i strukturach

¹¹⁴ A. T. Gronkiewicz, *Życie i działalność Bolesławy Marii Lament 1862-1946*, 107.

¹¹⁵ A. Brunello, *La Chiesa del silenzio*, Roma 1953, 4.

¹¹⁶ A. T. Gronkiewicz, *Życie i działalność Bolesławy Marii Lament 1862-1946*, 173.

¹¹⁷ Tematyce tej poświęcona jest praca siostry A. Leuto, *Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny w archidiecezji wileńskiej (w latach 1927-1946)*, Warszawa-Wilno 2007 mps w PWTW oraz T. J. Naumowicz, *Dzieje zgromadzenia sióstr misjonarek świętej rodziny w archidiecezji wileńskiej (na terenie Litwy) w latach 1946-2000*, praca magisterska PWT Warszawa 2013, mps w PWTW. Publikacje te oparte są na bardzo dużym wyborze dokumentów archiwalnych i obszernej literaturze przedmiotu.

¹¹⁸ T. J. Naumowicz, *Dzieje zgromadzenia sióstr misjonarek świętej rodziny w archidiecezji wileńskiej* 31.

¹¹⁹ A. Leuto, *Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny w archidiecezji wileńskiej*, 18.

opieki społecznej. Niezależnie od formy placówki zakonnej, uczyły w swoich domach religii, języka polskiego, przybliżały tradycję narodową, organizowały spektakle teatralne, jasełka, prowadziły bez względu na przynależność religijną pogadanki religijne dla dorosłych, oddziaływały znacząco na lokale społeczeństwo. W roku 1935 Bronisława Lament przekazała kierownictwo założonego przez siebie zgromadzenia zakonnego swoim następczyniom, po czym została przeniesiona do Białegostoku, gdzie pozostawiła liczne ślady, otworzyła dwa przedszkola, szkołę zawodową i nowe gimnazjum. Siostry podjęły pracę w internatach, stołówce, domu noclegowym, otoczyły opieką więźniów. Założycielka sparaliżowana od 1941, mogła tylko przez modlitwę wspierać nadal swoje zgromadzenie. Zmarła 29 stycznia 1946 w Białymstoku w 84 roku swojego jakże pracowitego życia.

Po wytyczeniu z końcem drugiej wojny światowej nowych granic państwa polskiego wiele domów zakonnych zostało zamkniętych, zmiany polityczne przyniosły też liczne nowe wyzwania. Powstawały w polskiej komunistycznej rzeczywistości nowe domy zakonne, rosło dzieło, któremu błogosławiona Matka Bolesława Lament dała w Rosji a następnie po tragicznych prześladowaniach komunistycznych oraz po drugiej wojnie światowej przez swoją apostołską działalność początek. Ukoronowaniem tych licznych trudów była jej beatyfikacja dokonana w dniu 5 czerwca 1991 roku w Białymstoku przez pierwszego w dziejach papieża z rodu Polaków. Postać Bolesławy Lament weszła przez ten fakt już nie tylko do historii Polski, jej dzieło było znane daleko poza granice Polski, stało się inspiracją dla nowych pokoleń, do intensyfikowania starań w celu przekazywania wiary i tradycji narodowej, jako fundamentu do kształtowania przyszłych pokoleń.

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest Kościołowi Katolickiemu prowadzącemu swoją misję na terenach Imperium Rosyjskiego w XVIII- XIX wieku z uwzględnieniem tła historycznego oraz wydarzeń I i II wojny światowej. W tym czasie, na przełomie XIX i XX wieku przyszło żyć Bolesławie Lament, założycielce Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny. Przewodnim charyzmatem założonego zgromadzenia była troska o katolickie wychowanie młodzieży.

Słowa kluczowe: *Imperium Rosyjskie, prawosławie, Kościół Katolicki, Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny.*

The religious life of Polish Catholics in the Diaspora of the Russian Empire. Bolesława Lament and her testimony of life for the unity of the Church.

Summary

This article is dedicated to the Catholic Church and its mission in the Russian Empire in the 18th and 19th centuries, taking into account the historical background and the events of the First and Second World Wars. Bolesława Lament, the founder of the Congregation of the Missionaries of the Holy Family, came to life at the turn of the 19th and 20th centuries. The guiding charism of the congregation was profound concern for the Catholic education of the young.

Key words: *Russian Empire, Orthodoxy, Catholic Church, Congregation of the Sisters of the Missionary of the Holy Family.*

